

HİTİT İLAHİYAT DERGİSİ

Hitit Theology Journal

e-ISSN: 2757-6949

Cilt | Volume 23 • Sayı | Number 2

Aralık | December 2024

Düşüncedeki Değişimi Hadis Şerhleri Üzerinden Okumak: Mahremiyet Algısındaki Değişim Örneği

Reading the Change in Thought through Hadith Commentaries (Sharh): The Case of
Change in the Perception of Privacy

Peyman ÜNÜGÜR TEKİN

Dr. Öğr. Üyesi | Asst. Prof.

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis
Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Theology, Department of Islamic Sciences, Hadith
Ankara, Türkiye

peyman.unugur@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6572-8770>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 30.07.2024

Kabul Tarihi | Accepted: 12.11.2024

Yayın Tarihi | Published: 30.12.2024

Atıf | Cite As

Ünügür Tekin, Peyman. "Düşüncedeki Değişimi Hadis Şerhleri Üzerinden Okumak: Mahremiyet Algısındaki Değişim Örneği". *Hitit İlahiyat Dergisi* 23/2 (2024), 1090-1113. <https://doi.org/10.14395/hid.1525179>

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler-yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Yapay Zeka Etik Beyanı: Bu çalışmanın hazırlanması sırasında yazar makale özeti İngilizce'ye çevirirken yararlanmak amacıyla DeepL'i kullanmıştır. Bu aracı kullandıktan sonra yazarlar içeriği gerektiği gibi gözden geçirip düzenlemiş ve yayının içeriğinin tüm sorumluluğunu üstlenmiştir.

Etik Bildirim: ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid/policy>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Review: Single anonymized - Two internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two external double-blind peer review.

It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and that all studies used are stated in the bibliography.

Artificial Intelligence Ethical Statement: During the preparation of this study, the authors used DeepL for the purpose of translating abstract of this article to English. After utilizing this tool, the authors reviewed and edited the content as necessary and assumed full responsibility for the content of the publication.

Complaints: ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/en/pub/hid/policy>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

Reading the Change in Thought through Hadith Commentaries (Sharh): The Case of Change in the Perception of Privacy

Abstract

As a result of the centuries-long activity of commenting on the hadith and its wide geographical spread, a rich literature has emerged. As a witness to a period of almost a thousand years of Islamic history, this literature offers a rich content that allows today's researcher to make different readings. The testimony of hadith commentaries to history is twofold: On the one hand, they provide data that allow a better understanding of the period and society in which they were produced, and on the other hand, they offer insight into the transformation that has taken place in the mindset of Muslims throughout history. The fact that they shed light on the change in the world of thought is related to the fact that hadith commentaries are written on the basis of the commentaries written before them. Based on this feature of them, this study argues that the changes in thought can be identified through the hadith commentaries. To support this thesis, the concept traced through these works is privacy. The aim of this article is to identify the change in Muslim perceptions of privacy through the sharhs of a certain narration.

There is an increasing number of studies based on the idea that hadith sharhs are rich sources of historical data. In essence, these studies seek to identify in the commentaries the reflection of the events that took place in the period(s) in which the book was written. In this way it is possible both to look at history from a new perspective and to understand the extent to which this literature was influenced by developments. The focus of this article is to determine the change in thought through the commentaries. This is because these books are sources that both assimilate and reflect the change in thought and carry this change into subsequent periods. In this article, the hadith of Abdullah b. 'Umar (d. 73/693), in which it is narrated that foreign men and women performed ablution together in the time of the Prophet, is taken as the centrepiece in an attempt to reveal the transformation of thought through the perception of privacy. In the next stage, hadith sources that included the narration were found (takhrij al-hadith), the related narrations were identified, and it was determined under which chapter heading the narration(s) was (were) included in the hadith works. Without going into how the narration was treated in the hadith commentaries, it was revealed how it was understood by the schools of fiqh and what kind of judgements were based on it. This is related to the fact that the sectarian affiliation of the commentators has an effect on the interpretation of the narrations. Subsequently, the adventure of the narrations in the commentaries is analysed through the jurisprudential commentaries written in the 4th -6th Hijri centuries and the rich commentaries of the so-called classical period (7th -10th Hijri centuries). While the change in the understanding of narration is revealed through the commentaries, an attempt is also made to shed light on the historical and intellectual background of this change.

One of the main findings of the study is that the emphasis on privacy in the interpretation of the hadith has increased significantly since the 7th century Hijri. In the jurisprudential commentaries written between the 4th and 6th centuries Hijri, the narration is discussed in the context of ablution ghusl with the water used by women. With the 7th century scholar al-Nawawī (d. 676/1277), there is a break in the commentary of the narrations - including the one we have analysed - concerning the ablution of men and women together from the same vessel: Al-Nawawī relates these narrations to the pre-hijab period. The commentator who developed and popularised this interpretation was Ibn Hajar al-Asqalānī (d. 852/1449). Until the 9th century Hijri, when Ibn Hajar lived, the Hanafi commentators in particular did not see any problem in the content of the narrative in terms of privacy, while most of the Mālikī and Shāfi'ī commentators did not directly relate the narrative to privacy, although there was a concern for it in their works. After the 9th century, hadith commentators, regardless of their sect, associated the relevant hadith(s) with privacy, and most of them adopted the interpretation of the pre-hijab with reference to Ibn Hajar. We believe that the emphasis on privacy from al-Nawawī's commentary on the hadith is closely related to the visibility of women in society during the Mamlūk period. This visibility, to which the people of the region were not previously accustomed, was strange and appeared in the works of the period, including the hadith commentaries, as an increased emphasis on privacy.

Keywords: Hadith, Hadith Commentaries, Nawawī, Ibn Hajar, Intellectual History, Privacy, Ikhtilāf.

Düşüncedeki Değişimi Hadis Şerhleri Üzerinden Okumak: Mahremiyet Algısındaki Değişim Örneği*

Öz

Yüzyıllara ve geniş bir coğrafyaya yayılan hadis şerh faaliyetleri sonucu zengin bir literatür teşekkül etmiştir. İslam tarihinin yaklaşık bin yıllık dönemine şahitlik etmesi bakımından bu literatür, günümüz araştırmacısının çeşitli okumalar yapmasına imkân tanıyan zengin bir muhteva sunar. Hadis şerhlerinin tarihe tanıklığı iki yönlüdür: Onlar bir yandan içinde vücuda geldikleri dönem ve toplumu daha iyi anlamayı sağlayacak veriler sunarken bir yandan da tarih boyunca Müslümanların düşünce dünyasında meydana gelen dönüşüme dair fikir verirler. Düşünce dünyasındaki dönüşüme ışık tutmaları, hadis şerhlerinin kendilerinden önce yazılan şerhleri

esas olarak, telifiyle alakalıdır. Şerhlerin söz konusu özelliğine dayanarak bu çalışmada, düşüncede meydana gelen dönüşümlerin hadis şerhleri üzerinden tespit edilebileceği savunulur. Bu tezin desteklenebilmesi için hadis şerhleri üzerinden izi sürülen kavram mahremiyettir. Makalede Müslümanların mahremiyet algısındaki dönüşümün, merkeze alınan bir rivayetin şerhleri üzerinden tespit edilmesi amaçlanmaktadır.

Hadis şerhlerinin, tarihî verilerin elde edilebileceği zengin kaynaklar olduğu düşüncesinden hareket eden çalışmaların sayısı artmaktadır. Bu çalışmalarda temelde şerhin yazıldığı dönem/dönemlerde meydana gelen hadiselerin şerhlerdeki yansımaları tespit edilmeye çalışılır. Böylelikle hem tarihe yeni bir pencereden bakma hem de şerhlerin yaşanan gelişmelerden ne ölçüde etkilendiğini anlama imkânı doğar. Bu makalede merkeze alınan ise düşüncedeki dönüşümün şerhler üzerinden tespitidir. Zira hadis şerhleri hem düşüncede meydana gelen değişimi özümseyen ve yansıtan hem de bu değişimi sonraki dönemlere taşıyan kaynaklardır. Makalede düşüncedeki dönüşüm mahremiyet algısı üzerinden ortaya konmaya çalışılırken işe konuya uygun bir rivayetin seçimiyle başlanmış, yabancı kadın ve erkeklerin Hz. Peygamber zamanında abdest alırken bir arada bulunduğu hikaye edildiği Abdullah b. Ömer (ö. 73/693) rivayetinde karar kılınmıştır. Sonraki aşamada rivayet tahrir edilerek, onunla ilişkilendirilen rivayetler belirlenmiş ve hadis eserlerinde bunlara hangi bab başlığı altında yer verildiği tespit edilmiştir. Rivayetin hadis şerhlerinde nasıl ele alındığına geçmeden fıkıh ekollerince nasıl anlaşıldığı ve ne gibi hükümlere dayanak gösterildiği ortaya konmuştur. Bunun belirlenmesi, şarihlerin mezhebî aidiyetinin rivayetleri yorumlamada etkili olmasıyla alakalıdır. Arından rivayetlerin şerhlerdeki serüveni, 4-6. hicri asırlarda telif edilen fıkıh ağırlıklı şerhler ve klasik olarak adlandırılan dönemin (7-10. hicri asırlar) zengin içerikli şerhleri üzerinden incelenmiştir. Rivayetin anlaşılmasındaki değişim şerhlerden hareketle ortaya konarken bir yandan da bu değişimin tarihî ve düşünsel arka planına ışık tutulmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın temel bulgularından biri, hicri 7. asırdan itibaren hadisin yorumlarındaki mahremiyet vurgusunun belirgin bir şekilde artmasıdır. Hicri 4-6. asırlar arasında telif edilen fıkıh ağırlıklı şerhlerde rivayet, kadının kullandığı suyla abdest/gusül bağlamında ele alınır. Hicri 7. asır alimi Nevevî (ö. 676/1277) ile birlikte -aralarında incelediğimiz rivayetin de bulunduğu- kadınlar ve erkeklerin birlikte aynı kaptan abdestine dair rivayetlerin şerhinde önceki dönemlerde olmayan bir kırılma yaşanır: Nevevî söz konusu rivayetleri hicap emri öncesine hamleder. Bu yorumu geliştiren ve meşhur eden şarih ise İbn Hacer el-Askalânî'dir (ö. 852/1449). İbn Hacer'in yaşadığı hicri 9. asra kadar, bilhassa Hanefî şarihleri rivayetin içeriğinde mahremiyet açısından bir problem görmezken, çoğu Mâlikî ve Şâfiî şarihin eserinde yer yer buna dair bir hassasiyet hissedilse de rivayet doğrudan mahremiyetle ilişkilendirilmez. 9. asırdan sonra ise mezhebî fark etmeksizin hadis şarihleri ilgili rivayet(ler)i mahremiyetle ilişkilendirmiş, çoğu İbn Hacer'e atfla hicap emri öncesine dair yorumu benimsemiştir. Kanaatimizce rivayetlerin şerhinde Nevevî ile mahremiyet vurgusunun belirginleşmesi, Memlûkler döneminde kadınların toplum içindeki görünürlüklerinin artmasıyla yakından alakalıdır. Bölge halkının önceden alışkın olmadığı bu görünürlük yadırganmış, aralarında hadis şerhlerinin de bulunduğu dönemin eserlerine mahremiyete yönelik vurgunun artması şeklinde yansımıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Hadis Şerhleri, Nevevî, İbn Hacer, Düşünce Tarihi, Mahremiyet, İhtilât.

Giriş

Hadis şerhleri, içinde ortaya çıktıkları toplumların zihin dünyasıyla etkileşim içerisindedir. Bu eserlerin toplumların zihin dünyasını yansıttıkları gibi onu şekillendirmede de rol oynadıklarını söylemek yanlış olmaz. Bu bağlamda esasında hadis şerhleri, düşünce tarihine dair çalışmalar için işlevsel birer kaynak olarak kullanılabilir.¹ Başka bir deyişle hadis şerhlerinin -çeşitli değişkenler göz önünde bulundurularak- incelenmesiyle toplumları ilgilendiren meselelerle alakalı toplumsal algının ve bu algıdaki değişimin izi sürülebilir. Bu bakımdan tek bir dönem ve bölgedeki Müslümanların dünya görüşüne ışık tutmak için şerhlerden yararlanılabileceği gibi kronolojik bir seyir izleyerek belirlenen temalara dair Müslümanların nasıl bir algı değişimi yaşadığı şerhler üzerinden tespit edilebilir. Bu çalışma çok geniş bir zaman dilimi ve coğrafyaya yayılan hadis şerhlerinin, Müslümanların dünya görüşünde meydana gelen değişimleri ve bunlara nelerin sebep olduğunu belirlemede kullanılabileceğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Konunun makale sınırlarında incelenmesi için Müslümanların mahremiyet algısındaki değişimin ve bunun muhtemel nedenlerinin, belirlenen bir hadisin şerhleri üzerinden ortaya konması hedeflenmiştir.

* Konuyu nasıl ele alacağımı netleştirirken yaptığımız müzakerelerde görüşlerinden istifade ettiğim Yasin Tekin'e, makaleyi okuyarak kıymetli önerilerde bulunan Ferhat Gökçe'ye teşekkür ederim.

¹ M. Hayri Kirbaşoğlu, *Sünneti Çağa Taşımak* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 27.

Hadislerin anlaşılmasına katkı sunmak amacıyla erken dönemlerden itibaren yazılmaya başlanan şerhler üzerine çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bunların başında geniş bir tarih aralığı ve coğrafyaya yayılan şerhleri sınıflandırmaya yönelik çalışmalar gelir.² Şerhleri toplumsal tarihin bir parçası olması bakımından inceleyen; şarihin dünya görüşü, içinde yazıldığı tarihsel bağlam ile etkileşimi vb. yönlerden onları ele alan çalışmalar da mevcuttur.³ Bunlardan Blecher'in şerhlerin bin yıllık panoramasını bilhassa entelektüel ve siyasi etkileşimleri göz önünde bulundurarak ele aldığı çalışması, kendi ifadesiyle şerh literatüründeki devamlılık ve değişimin tespitine olanak sağlaması bakımından kayda değerdir. Yine yazarın, hadislerin anlamlarının, şarihlerin siyasi, kültürel ve bölgesel bağlamları ile uzun zaman dilimleri boyunca gelişen yorumsal tartışmalar tarafından şekillendirildiği savunması,⁴ bu makalenin temel teziyle örtüşür.

Örnek olarak seçilen kadın ve erkeklerin aynı kaptan birlikte abdest aldıklarına dair rivayet, daha ziyade abdestle ilgili bazı hükümlerin çıkarıldığı bir mahiyet arz etse de diğer yandan kanaatimizce Müslüman toplumların mahremiyet algısındaki değişimin izini sürmek için elverişlidir. Makalede kronoloji ve mezhebi farklılıklar göz önünde bulundurularak hadis şerhlerinde söz konusu rivayete yüklenen farklı anlamlar ortaya konacak ve bu farklılaşmalar üzerinden Müslümanların tarihsel süreçte değişen mahremiyet algılarına dair tespitler yapılacaktır.

Hadis şerhlerindeki durum ele alınmadan önce rivayetin hangi hadis kaynaklarında yer aldığı tespit edilmiştir. İlk olarak Mâlik'in (ö. 179/795) *Muvatta'*nda yer verilen rivayet sonrasında Abdürrezzâk'ın (ö. 211/826-27) *Musannef'i*, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned'i*, *Kütüb-i Sitte* eserlerinden Buhârî'nin (ö. 256/870) *Câmiu's-Sahih'i* ile Ebu Dâvud (ö. 275/889) ve İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *Sünen'i*, İbn Huzeyme (ö. 311/924) ve İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *Sahih'i*nde nakledilmiştir. Şerhlerine etki ettikleri ölçüde lafız farklılıkları, hadislerin zikredildikleri bab başlıkları ve ilişkilendirildikleri diğer rivayetlere dair bilgiler de inceleme konusu yapılmıştır. İkinci aşamada rivayetin yer aldığı hadis eserleri üzerine yapılan şerhlerde, rivayetin ele alınışındaki değişimin izi sürülmüştür. Bu doğrultuda rivayette geçen kadın ve erkeklerin birlikte aynı kaptan abdest almasının hangi bağlamda ele alındığı, işin mahremiyet boyutunun gündeme getirilip getirilmediği, şayet getirildiyse buna dair ne gibi açıklamalara yer verildiği hususları incelenmiştir. Mezkûr hususlarda şarihlerin yaklaşım farkları tespit edilirken kronolojik bir seyir takip edilmiş, böylelikle tek bir rivayet üzerinden uzun bir süreç içerisinde mahremiyet algısında anlamlı bir değişimin söz konusu olup olmadığı ortaya konmaya çalışılmıştır. Abdullah b. Ömer

² Abdullah el-Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî* (Abu Dabi: Mecma'u's-Sakafî, 2004); Zişan Türkan, *Hadis Şerh Geleneği* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020); Mustafa Macit Karagözoğlu, *Hadis Şerh Literatürü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2020).

³ Muhammad Qasim Zaman, "Commentaries, Print and Patronage: Hadith and the Madrasas in Modern South Asia", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 62/1 (1999), 60-81; Joel Blecher, *Said The Prophet of God: Hadith Commentary across a Millennium* (Oakland, CA: University of California Press, 2018); Joel Blecher-Stefanie Brinkmann (ed.), *Hadith Commentary: Continuity and Change* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2023); Selim Demirci, *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum* (İstanbul: İLEM Yayınları 2020); Selim Demirci, *Sömürge Döneminde Hadis ve Yorum İngiliz İdaresi Gölgesinde Hint Alt Kıtası Hadis Âlimleri ve Şerhleri* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024); Osman Aydın, "Dönemsel Şartların Rivayet Yorumlamalarına Etkileri ve Bir İkna Unsuru Olarak Hadisler", *Hitit İlahiyat Dergisi* 21/1 (2022), 503-532; Fatime Güldal, *Hadis Şerhçiliğinde Sosyokültürel Yapıya İlişkin Bilgilerin Hadisin Anlaşılmasına Etkisi -Fethu'l-Bârî Bağlamında-* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022); Ayşe Ateş, *Şarihlerin İtikâdî Tutumlarının Hadis Şerhlerine Yansımaları -Fethu'l-Bârî Örneği-* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023); Büşra Çetin, "İctimâi Bir Hadis Şerhi Örneği Mehmed Ârif Bey ve Binbir Hadis-i Şerif ve Şerhi Adlı Eseri", *Abdülhamid Dönemi Osmanlı Coğrafyasından İslâmî İlimler* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 33-55. Bu meseleyi merkeze almamakla birlikte iki şarihin tartışmasının arka planına dair kısa değinilerde bulunması bakımından Sakallı'nın çalışmasına da işaret edilebilir; bk. Talat Sakallı, *Hadis Tartışmaları İbn Hacer-Bedruddin Aynî* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996).

⁴ Blecher, *Said The Prophet*, 3.

rivayetin yer aldığı hadis kaynakları üzerine yapılan ve günümüze ulaşan şerhler taranırken ilgili rivayetin şerh edilmediği eserler doğal olarak dışarıda bırakılmıştır.

1. Hadisin Tahrici

Tespit edilebildiğimiz kadarıyla rivayetin yer aldığı en erken kaynak Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) *Muvatta'*ıdır. Rivayet *Muvatta'*da Nâfi' (ö. 117/735) aracılığıyla Abdullah b. Ömer'den nakledilir. Sonraki hadis kaynaklarında çoğunlukla Mâlik'ten nakledilen rivayetin Abdürrezzâk'ın *Musannef'i* ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'*inde İbn Cüreyc (ö. 150/767),⁵ Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749)⁶ ve Ubeydullah b. Ömer (ö. 147/764)⁷ aracılığıyla gelen tarikleri yer almaktadır.

Rivayetin farklı versiyonları arası metin farklılıkları dikkat çekmektedir. Rivayetin tespit edilen erken kaynağı *Muvatta'*ın en yaygın rivayeti Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî rivayetinde hadis şu şekilde nakledilir:

وَحَدَّثَنِي عَنْ مَالِكٍ عَنْ نَافِعٍ، أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عُمَرَ كَانَ يَقُولُ: «إِنْ كَانَ الرَّجَالُ وَالنِّسَاءُ، فِي زَمَانٍ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، لَيَتَوَضَّئُونَ جَمِيعًا»⁸

Bazı rivayetlerde mezkûr rivayetteki gibi yalnızca “cemîan” ifadesi kullanılırken⁹ bazılarında “min inâin vâhid” ifadesine yer verilir.¹⁰ Bir kısmında ise her ikisi birden zikredilir.¹¹ *Muvatta'*ın farklı rivayetlerinde dahi söz konusu lafız farklılıklarına rastlanmaktadır. Yahyâ ve Şeybânî rivayetlerinde yalnızca “cemîan” ifadesi kullanılırken Ebû Mus'ab rivayetinde “cemîan fi inâin vâhid” ifadesine yer verilir.¹²

Abdürrezzâk'ın *Musannef'*inde İbn Cüreyc'den gelen iki rivayet yer alır. Bunlardan biri yine Nâfi' aracılığıyla Abdullah b. Ömer'den ve bunun Hz. Peygamber zamanında yapıldığı ibaresi olmaksızın nakledilir (كُنَّا نَتَوَضَّأُ نَحْنُ وَالنِّسَاءُ). İbn Cüreyc'den gelen diğer rivayetse mana bakımından aynı duruma işaret etse de bütün diğer rivayetlerden farklı bir formda ve Nâfi'-Abdullah b. Ömer tarihi olmaksızın nakledilir:

لَا بَأْسَ أَنْ يَتَوَضَّأَ الرَّجَالُ وَالنِّسَاءُ مَعًا، إِنَّمَا هُنَّ شَفَافُكُمْ، وَأَخَوَاتُكُمْ، وَبَنَاتُكُمْ، وَأُمَّهَاتُكُمْ

Her ne kadar bu rivayette de kadın ve erkeklerin birlikte abdest almalarından bahsediliyor olsa da diğer rivayetlerden farklı olarak burada bir durum tespitinden ziyade bir hüküm çıkarma söz konusudur. Nitekim kadın ve erkeklerin birlikte abdest almalarında bir sakınca olmadığı açıkça ifade edilir. Tarihi İbn Cüreyc'de sona eren bu rivayet, büyük ihtimalle İbn Cüreyc'in Abdullah b. Ömer rivayetlerinden ve zamanındaki uygulamalardan hareketle ortaya koyduğu kendi görüşünün naklinden ibarettir.

*Musannef'*in aynı babında yer verilen son rivayet hem senet hem içerik bakımından Abdullah b. Ömer rivayetlerinden farklıdır. Abdürrezzâk'ın İsrâil b. Yûnus - Simâk b. Harb - Ebû Seleme el-Harbî tarihiyle naklettiği ve Hz. Ömer'in (ö. 23/644) bir uygulamasının aktarıldığı bu mevkufta rivayete göre Hz. Ömer aynı havuzun başında birlikte abdest alan kadın ve erkekleri gördüğünde onları kırbaçlar ve havuzun sahibine kadın ve erkeklerin abdest almaları için ayrı yerler tahsis

⁵ Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef* (Kahire: Dâru't-Ta'sil, 2013), 1/344.

⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb Arnavut vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 8/60 (No. 4481).

⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 10/65 (No. 5799).

⁸ Mâlik, *Muvatta' (Yahya Rivayeti)*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1985), “Tahâre”, 15.

⁹ Buhârî, *Câmiu's-Sahîh* (Beyrut: Dâru't-Tavki'n-Necât, 1422), “Vudû”, 45 (No. 193); İbn Hibbân, *Sahîh* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 6/615.

¹⁰ İbn Mâce, *Sünen*, thk. Şuayb el-Arnâvut (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-İslâmiyye, 2009), “Tahâre”, 36 (No. 381); İbn Huzeyme, *Sahîh*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 2003), 1/139.

¹¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 8: 60 (No. 4481); Ebu Dâvud, *Sünen* (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.), “Tahâre”, 39 (No. 79).

¹² Mâlik, *Muvatta' (Şeybânî rivayeti)*, thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf (Kahire: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1979), “Salât”, 35; Mâlik, *Muvatta' (Ebu Mus'ab rivayeti)*, thk. Beşşâr Avvâd vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1991), “Vukûtu's-Salât”, 56.

etmesini emreder. Bu rivayette anlatılan olayın Hz. Ömer'in halifeliği sırasında gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Zira rivayetin geri kalanına göre bu olay sonrasında Hz. Ömer Hz. Ali (ö. 40/661) ile karşılaşır ve ona bu yaptığı hakkındaki görüşünü sorar. Hz. Ali de onun bir çoban olduğunu ve şayet böyle davranmazsa bunun insanların zararına olacağını ifade eder.¹³

Hz. Ömer'in uygulamasına işaret eden rivayetin dışında Abdullah b. Ömer rivayetiyle paralellik arz eden bir rivayet daha tespit edilmiştir. Sahabeden kabul edilen Ümmü Sübeyye'den nakledilen bu rivayet, Hz. Peygamber zamanında yaşanan bir olayı hikâye etmesi bakımından Abdullah b. Ömer rivayetiyle oldukça benzer bir içeriğe sahiptir. Nitekim Ebu Dâvud ve İbn Mâce'nin *Sünen*'inde bu iki rivayet aynı bab altında art arda zikredilir.¹⁴ Kimliği hakkında çeşitli görüşler öne sürülen Ümmü Sübeyye¹⁵ bu rivayette, Hz. Peygamber ve kendi elinin abdest alırken aynı kapta birbirinin peşi sıra suya daldığını nakleder. Ümmü Sübeyye ile Hz. Peygamber arasında kesinliği kanıtlanmış bir mahremiyet bağının bulunmamasına rağmen bu şekilde birlikte abdest almaları, Abdullah b. Ömer rivayetindeki (mahrem olmayan) kadınlar ve erkeklerin bir arada aynı kaptan abdest aldıkları hususunu destekleyen bir mahiyet arz eder. Hükmen merfû olan İbn Ömer rivayetinin aksine Ümmü Sübeyye rivayetinin merfû fiilî bir hadise tekabül etmesi de önemlidir.

Hadis kaynaklarında rivayetin yer aldığı bab başlıklarında kayda değer farklılıklar vardır. Bab başlıklarının şerhin erken dönem örnekleri olduğu düşünüldüğünde hadis ulemasının rivayetleri nasıl anladığının göstergesi olması bakımından bu farklılıklar önemlidir. Ayrıca, genel olarak, eserlerdeki başlıkların, bu eserlere yazılan şerhler üzerinde etkili olması kaçınılmazdır.¹⁶ Dolayısıyla hadis eserlerinde Abdullah b. Ömer rivayetinin yer aldığı bab başlıklarında kullanılan ifadeler, şarihlerin bu rivayete dair yorumları ele alınırken mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır. *Muvatta*'da, konularına göre tasnif edilen sonraki hadis eserlerinin aksine, kadın ve erkeğin aynı kaptan birlikte abdest ya da gusül almalarına dair rivayetlere müstakil bir bab başlığı tahsis edilmemiştir.¹⁷ Buhârî ve sonraki muhaddislerin seçtikleri bab başlıkları, İbn Ömer rivayetinin de aralarında bulunduğu kadın ve erkeğin aynı kaptan abdest ya da gusül almasına dair rivayetlerden çıkarılacak hükme işaret etmesi bakımından *Muvatta*'dan ayrılır. Bu bab başlıklarından hemen hepsinde müellifler merkeze, kadının arttırdığı suyla abdest alınıp alınamayacağı meselesini koymaktadır. Bazılarında bu husus "Bâbu'l-vudûi bi-fadli vudûi'l-mer'e" şeklinde doğrudan mezkûr fikhî boyuta işaret eden bir başlıkla ifade edilir.¹⁸ Diğer bazı başlıklarda ise daha dolaylı bir şekilde "Bâbu'r-ricâli ve'l-mer'eti yetevaddâni min inâin vâhid"¹⁹ ya da "Zikru'l-ibâhati li'r-ricâli ve'n-nisâi en yetevaddâu min inâin vâhid"²⁰ ifadeleri kullanılır. Kadın ve erkeğin aynı kaptan abdest aldıkları hususunun ön plana çıkarıldığı başlıklarda müelliflerin işin mahremiyet boyutuna işaret etmek istedikleri akla gelebilir. Ancak kanaatimizce burada da esas vurgulanmak istenen konu, aynı kapta abdest alabilmelerinden dolayı kadın ya

¹³ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 1/344.

¹⁴ Ebu Dâvud, *Sünen*, "Tahâre", 39 (No. 78, 79, 80); İbn Mâce, *Sünen*, "Tahâre", 36 (No. 381, 382).

¹⁵ İbn Sa'd (ö. 230/845) onun hakkında sadece hicretten sonra Müslüman olup biat ettiği bilgisini paylaşarak ondan aktarılan rivayetlere yer verir: bk. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1990), 8/229-30. Beyhakî (ö. 458/1066), Ümmü Sübeyye'nin (el-Cühenî) Hz. Aişe'nin cariyesi olup cariyelik hukukuna tabi olduğuna dair bir rivayet nakleder: bk. Beyhakî, *ed-Daavâtü'l-kebir*, (Kuveyt: Girâs li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2009), 1/135. Onun Hamza'nın eşi ile karıştırıldığını belirten İbnü'l-Esir (ö. 630/1233) ise iki tane Ümmü Sübeyye olup bu hadisin ravisinin Havle bt. Kays el-Cühenî, Hamza'nın karısının ise Havle bt. Kays el-Ensârî olduğunu ifade eder; bk. İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Gâbe*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1994), 7/97.

¹⁶ Joel Blecher, *Said The Prophet of God*, 111-12.

¹⁷ Şeybânî rivayeti bunun istisnasıdır; bk. Mâlik, *Muvatta*' (*Şeybânî rivayeti*), 39.

¹⁸ Ebu Dâvud, *Sünen*, 1/20.

¹⁹ İbn Mâce, *Sünen*, 1/248.

²⁰ İbn Hibbân, *Sahih*, 6/615.

da erkeğin artırdığı suyla abdest almada bir sakınca olmadığıdır. Zira makalenin ilerleyen kısımlarında da değinileceği üzere, erken dönemlerde söz konusu rivayetler üzerinde cereyan eden fıkhi tartışmalar kullanılmış sularla alakalıdır, işin mahremiyet boyutu söz konusu edilmemektedir.

Bab başlıkları arasında işin mahremiyet yönünün de ele alındığı intibas uyandıran muhteva yalnızca Buhârî'nin *Sahih'* inde yer alır. Bâbın başlığı "Bâbu vudû'r-raculi maa imraetihi ve fadli vudû'l-mer'eti ve tavaddaa Umeru bi'l-hamîmi min beyti Nasrâniyyetin" şeklindedir.²¹ "Buhârî'nin fıkhi bâb başlıklarındadır" çıkarımına örnek teşkil eden bu başlıkta Buhârî diğer müelliflerden farklı olarak erkek ve kadınların aynı kaptan abdest almalarına dair hadisleri umum manasına hamletmek yerine -bir şerh faaliyetinde bulunarak- onları karı-kocanın birlikte abdestine tahsis eder. Başka bir deyişle o ilgili rivayetleri yalnızca kullanılmış suyla abdest bağlamında değil mahremiyet boyutuyla da değerlendirmekte ve rivayetlerde kastedilenin yabancı erkek ve kadınlar değil aralarında mahremiyet bağı bulunan karı-koca olduğu yönünde görüş beyan etmektedir. Ancak sonraki asırlarda -Buhârî ve eserinin karizmasına rağmen- bâb başlığına yansıyan bu görüşün genel kabul gördüğünü söylemek güçtür.

2. Fıkıh Mezheplerinin Abdullah b. Ömer Rivayetine Yaklaşımı

Şerhlere geçmeden önce erken dönemde fukahanın meseleye bakışının nasıl olduğunu tespit etmek faydalı olacaktır. Zira şarihlerin yaptıkları şerhlerde mezhebî aidiyetlerinin rolü büyüktür. Hemen her şarihin şerh ettiği rivayetin fıkhi yönüne dair açıklamalarda bulunurken öncelikli olarak mensup olduğu mezhebin o konuya dair yaklaşımını esas alması doğaldır.²² Her bir mezhebin önde gelen fıkıh eserlerinde İbn Ömer rivayetinin, kadının kullandığı suyla abdest ve gusül bağlamında zikredildiği görülür. İncelediğimiz rivayetin geçtiği hadis eserlerine yapılan şerhlerin müellifleri daha ziyade Mâliki, Şâfiî ve Hanefî mezheplerine mensuptur. Bununla birlikte konuyla ilgili bilgi veren fakih ve şarihlerin çoğu Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine atıf yaptığı ve çoğunlukla bu görüşün karşısında konumlandığı için Ahmed b. Hanbel'in ve dolayısıyla Hanbelî mezhebinin görüşlerine değinmek de gerekir. Ona göre şayet erkek ve kadın aynı anda bir kaptan abdest alıyor ya da guslediyorsa bu durumda erkeğin bu suyu kullanmasında bir sakınca yoktur. Ancak erkek, kadının abdest/gusül aldığı suyla ondan sonra abdest/gusül alıyorsa bu ona göre caiz değildir.²³ Ahmed b. Hanbel muhtemelen burada konu hakkında gelen ihtilafı rivayetleri cemetme yoluna gittiği için bu görüşü benimsemiştir. Bu bağlam da o, İbn Ömer'den gelen birlikte abdest rivayetlerinin, kadının kullandığı suyla abdesti nehyeden rivayetlerin mutlak hükmünü takyit ettiğini düşünmüş olmalıdır. Burada konumuz açısından önemli olan, kadınlar ve erkeklerin birlikte abdest alabileceğini ifade eden ve abdest alanların karı-koca olması gibi bir şart getirmeyen Ahmed b. Hanbel'in zımnen bunda bir beis görmemesidir. Abdest alanların aralarında mahremiyet ilişkisi olduğuna dair bir sınırlamaya işaret etmemesi, buna dair sınırlayıcı bir hükmün varlığını kabul etmediği şeklinde anlaşılabilir.

Hadisçi yönüyle de öne çıkan Hanefî fakihî Tahâvî (ö. 321/933) *Şerhu meâni'l-âsâr*'da konuyu "Bâbu suûri benî Adem" başlığı altında inceler. Meseleyi kadının kullandığı/artık suyu bağlamında ele alan çoğunluğa mukabil Tahâvî'nin burada kadın ya da erkek fark etmeksizin herhangi birinin artırdığı suyun abdest için kullanımı bağlamında ele alması dikkat çekicidir. Tahâvî, Abdullah b. Ömer rivayetine yer vermez ama onunla benzer durumun nakledildiği Ümmü

²¹ Buhârî, *Sahih*, 50.

²² Mezhebi aidiyetin şerhlere olan etkisi Türcan'ın da vurguladığı bir husustur; bk. Zişan Türcan, "Hadis Şerhçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi", 129.

²³ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-câmi' li-ulûmi'l-îmâm Ahmed* (Feyyum: Dâru'l-Felâh, 2009), 5/170.

Sübeyye rivayetini zikreder. Bu rivayetin açıklaması sadedinde burada kastedilenin, Hz. Peygamber ve Ümmü Sübeyye'nin aynı anda değil art arda kaptan suyu alması olduğunu ifade eder. Tahâvî'nin öncelik ve sonralığa vurgu yapması, kadın veya erkeğin abdestte kullandığı suyla sonrasında başka bir kimsenin abdest alması konusundaki farklı görüşlerle alakalıdır. Bahsi geçtiği üzere Ahmed b. Hanbel'in başını çektiği bazı kimselere göre aynı anda abdest almakta sakınca yokken, öncelik-sonralık söz konusu olduğunda su kullanılmış hale geldiğinden bununla abdest almak caiz olmaz. Ancak Tahâvî'ye göre Ümmü Sübeyye rivayetinde abdest alanlardan birinin suyu diğerinden önce aldığına delil olduğundan bu görüş isabetli değildir.²⁴ Bab altındaki rivayetlerin birçoğu karı-kocanın aynı kaptaki suyla gusletmesiyle alakalı olsa da Tahâvî'nin abdest söz konusu olduğunda Ümmü Sübeyye rivayetini zikretmesi, konumuz açısından mühimdir. Zira bu rivayete göre Hz. Peygamber mahremi olmayan bir kadın ile aynı anda bir kaptan abdest almaktadır. Kullanılmış suyun hükmü bağlamında Ümmü Sübeyye rivayetine değinen Tahâvî, konuyu mahremiyetle ilişkilendirmez. Dolayısıyla Tahâvî'nin de yabancı kadın ve erkeğin abdest alırken aynı ortamda bulunmasını bir mahremiyet ihlali olarak görmediği açıktır. Dahası o konu bağlamında dile getirdiği görüşün Ebu Hanife ve İmameyn'in kabul ettikleri görüş olduğunu da belirtir.²⁵

Kadın ve erkeğin aynı kaptaki suyla aynı anda ya da farklı zamanlarda abdest alabileceklerini kabul eden Mâlikîlere göre bunda herhangi bir mahremiyet şartı aranmaz.²⁶ Usûl ve hilâfiyat alanlarında ihtisası bulunan, Mâlikî mezhebinin devamını sağlamada kendisine paye verilen isimlerden İbnü'l-Kassâr (ö. 397/1007) hilafiyat alanındaki *Kitâbu uyûni'l-edille* adlı eserinde meseleyi etraflıca ele alır. Bunu yaparken Ahmed b. Hanbel'in konuya dair görüşlerini ayrıntılı şekilde inceleyerek eleştirir ve kendi mezhebinin görüşünü tahkim etmeye çalışır. O, İbn Ömer rivayetinin Ahmed b. Hanbel'e ait, kadının kullandığı suyla (eğer aynı anda değilse) abdest alınamayacağı görüşünü çürüttüğünü savunur. Zira bu rivayette açıkça erkeklerin kadının kullanmış olduğu suyla abdest alması yani bir sonralık durumu söz konusudur. İbnü'l-Kassâr'a göre ister kadın ile erkek aynı anda ister birinin kullandığı suyla diğeri daha sonra abdest alsın cevaz hükmü değişmez.²⁷ İbnü'l-Kassâr konuyu ele alırken görüşünü desteklemek için İbn Ömer rivayetine ek başka bir rivayeti daha bu konuda delil getirir. Yine Mâlik'ten aktardığı bu rivayete göre Hz. Peygamber bir gün ikinci namazının kılınacağı sırada insanların abdest alacak su bulamadıklarını fark eder ve bir kap su ister. Bu kabın içerisine ellerini koyar ve herkese ondan abdest almasını emreder. Kaptaki su çoğalır ve bütün cemaat bununla abdest alır. İbnü'l-Kassâr'ın bu rivayetin ardından yaptığı açıklama oldukça dikkat çekicidir. O, rivayette aynı kaptan abdest aldığından bahsedilen topluluğun kadın ve erkeklerden teşekkül ettiğini; söz konusu hadisenin şehir ortamında cereyan etmesinden dolayı kadın ve erkeklerin arasının öncelik-sonralık bakımından ayrılmasının mümkün olmadığını, dolayısıyla kadın ve erkeklerin karışık şekilde aynı kaptan abdest aldıklarını ifade eder.²⁸ İbnü'l-Kassâr'ın açıklamaları onun, kadın ve erkeğin birlikte abdest almasını mahremiyetle ilişkilendirmediği gibi bunda herhangi bir problem görmediği sonucunu çıkarmaya da imkan tanır. Ayrıca onun bu ifadelerini, yaşadığı ve üstelik kadılık yaptığı hicri 4. asır Bağdat'ında²⁹ kadın ve erkeklerin bir arada bulunmasının

²⁴ Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, thk. Muhammed Zehra en-Neccâr-Muhammed Seyid Câd el-Hakk (Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1994), 1/25. Burada Tahavi'nin "İhtelefet yedî ve yedu Resulillah" ifadesinden, ellerin birbiri ardınca suya daldırılması anlamı çıktığından böyle bir sonuca vardığı anlaşılıyor.

²⁵ Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 26.

²⁶ İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-tahsil* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1988), 1/48-9.

²⁷ İbnü'l-Kassâr, *Kitâbu uyûni'l-edille*, thk. Abdülhamid b. Sa'd (Riyad: y.y., 2006), 2/686-92.

²⁸ İbnü'l-Kassâr, *Uyûni'l-edille*, 2/688.

²⁹ Şükrü Özen, "İbnü'l-Kassâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21: 104-105.

normal karşılandığına dair tarihî bir veri olarak değerlendirmek kanaatimizce yanlış olmayacaktır.

Şâfiî mezhebine gelindiğinde konuya dair İmam Şâfiî tarafından ortaya konan görüşün sonraki fıkıh eserlerinde muhafaza edildiği görülür. Öğrencisi Müzenî'den (ö. 264/878) öğrendiğimize göre İmam Şâfiî, Enes b. Mâlik'ten gelen Hz. Peygamber'in elini daldırdığı suyla kadın-erkek orada bulunan insanların hep birlikte abdest almasına dair rivayet, Abdullah b. Ömer rivayeti ve yine Hz. Peygamber ile tek bir kapta guslettiğine dair Hz. Aişe'nin rivayetini esas alarak cünüp ya da hayızlının kullandığı suyla abdest ya da gusül almada bir sakınca görmemektedir.³⁰ Ne İmam Şâfiî ve öğrencisi Müzenî ne de sonraki Şâfiî fakihleri meseleyi ele alırken işin mahremiyet boyutuna bir problem alanı olarak işaret etmezler.³¹

3. Abdullah b. Ömer Rivayeti'nin Hadis Şerhlerindeki Serüveni

3.1. 4.-6. Asırlarda Yazılan Şerhlerde Rivayetin Ele Alınışı

"Hicrî IV.-VI. asırlarda kaleme alınan ilk dönem şerhlerinde fikhî yaklaşım egemendir."³² Bunun bir yansıması olarak bu dönemde kaleme alınan şerhlerde rivayetin temelde kadın ve erkeğin kullandığı suyla abdest bağlamında ele alındığı görülür. Bu iki asırda telif edilen şerhlerden Abdullah b. Ömer rivayetine dair açıklamalara yer veren şerhler, İbn Battâl'ın (ö. 449/1057) *Sahîh-i Buhârî* şerhi ve Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) *Sahîh-i Müslim* şerhi hariç, Mâlik'in *Muvatta'* üzerine yapılan şerhlerdir.³³ Söz konusu şerhler Kanâzî'nin (ö. 413/1022) *Tefsîru'l-Muvatta'*,³⁴ İbn Abdilber'in (ö. 463/1071) *et-Temhîd* ve *el-İstizkâr*'ı, Ebu'l-Velîd el-Bâcî'nin (ö. 474/1081) *el-Münteka'sı* (*Şerhu'l-Muvatta'*) ve Ebu Bekr İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) *el-Mesâlik fî Şerhi Muvatta'*ından müteşekkildir.

İbn Battâl *Sahîh-i Buhârî* şerhinde Abdullah b. Ömer rivayetini şerh sadedinde Mâlikî fakih İbnü'l-Kassâr'ın önceki kısımda değindiğimiz açıklamalarına yer verir. Özetle İbn Battâl Ahmed b. Hanbel'in erkeğin kadının kullandığı suyla abdest alamayacağı görüşünü eleştirir ve Abdullah b. Ömer rivayetinin onun bu görüşünü çürüttüğünü savunur. Ona göre söz konusu rivayet kadının kullandığı suyla abdesti yasaklayan rivayetlerden daha sahihtir ve rivayette geçtiği üzere kadınlar ve erkekler birlikte abdest aldıklarında esasında birbirlerinin kullanmış oldukları suyla abdest almış olurlar.³⁵ İbn Battâl'ın şerhini konumuz açısından kayda değer kılan husus, onun bir Buhârî şarihi olarak *Sahîh-i Buhârî*'de tercih edilen bab başlığındaki Buhârî'nin fikhî çıkarımını esas almamasıdır. Hatırlanacağı üzere Buhârî ilgili bab başlığını, diğer hadis eserlerinden farklı olarak, "Bâbu vudû'r-raculi maa imraetihî" şeklinde koyarak Abdullah b. Ömer rivayetindeki birlikte abdesti, karı-kocanın birlikte abdest almasına tahsis etmişti. Onun *Sahîh*'ini şerh eden İbn Battâl ise Buhârî'nin bu fikhî çıkarımına değinmez ve rivayete dair açıklamalarında mahremiyet bakımından bu tarz bir sınırlandırmaya gitmez.

³⁰ Müzenî, *Kitâbü muhtasari'l-Müzenî* (Riyad: Dâru'l-Medâric, 2019), 1/39.

³¹ Müzenî, *Kitâbü muhtasari'l-Müzenî*, 1/39-40; el-Mâverdi, *Kitâbü Hâvi'l-Kebîr* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 1/229-33; Ebû İshak eş-Şîrâzî, *el-Mühezzeb* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 1/65.

³² Zişan Türçan, "Osmanlı Dönemi Hadis Şerhlerinin Şerh Literatürü İçindeki Yeri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 21 (2013), 147.

³³ Hattâbî'nin Ebû Dâvud ve Buhârî şerhlerinde Abdullah b. Ömer rivayetine dair herhangi bir açıklama tespit edilememiştir. Buhârî şerhinde konuyla ilgili hiçbir rivayeti şerh etmezken Ebu Dâvud şerhindeyse sadece Hz. Aişe'nin Hz. Peygamber ile bir kapta gusül rivayetine ve kadının artığıyla abdesti nehyeden bir rivayete yer vererek bunların arasını cemetmeye çalışır. Babdaki kısa açıklamalarında işin mahremiyet boyutuna değinmemektedir. Hattâbî, *Meâlimü's-Sünen*, thk. Muhammed Râğib et-Tabbâh (Halep: Matbaatü'l-İlmiyye, 1932), 1/42.

³⁴ Uğur Erman, "Mâlikîlerde Hadis Şerh Metodolojisi (Ebü'l-Mutarrif El-Kanâzî ve Tefsîru'l-Muvattâ Adlı Eseri Özelinde)", *Van İlahiyat Dergisi* 12/20 (2024), 74-91.

³⁵ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 1/294-95

4.-6. asırda telif edilen fıkhi içeriği ağır basan şerhlerden bilhassa İbn Abdilber'in *et-Temhid* ve *el-İstizkâr*'ı, aynı kaptan abdest ve gusül rivayetlerinin fikhî yönden oldukça kapsamlı şekilde şerh edilmesiyle ön plana çıkar. İbn Abdilber iki eserinde de meseleyi temelde kadın ve erkeğin kullanmış olduğu suyla abdestin cevazı bağlamında ele alır. *El-İstizkâr*'da kadın ve erkeğin birbirlerinin kullandığı suyla abdest ya da gusül alıp alamayacaklarına dair beş farklı görüşü delilleriyle birlikte ayrıntılı şekilde zikreder. Bunlardan beşincisi olan kadın ve erkeğin bir diğeriyle temizlendiği suyla aynı anda ya da farklı zamanlarda temizlenebileceği görüşünü ulemanın ekserisine nispet eder ve bu manayı destekleyen rivayetlerin tevatür derecesine ulaştığını belirtir. Bu ifadelerinden onun da bu görüşü benimsediği anlaşılır.³⁶ *Et-Temhid*'de kendi görüşünü daha açık ve ayrıntılı şekilde ortaya koyar. Rivayete göre kadın ve erkeğin birlikte aynı kaptan abdest almasının, bunun cevazına işaret ettiğini ifade eden İbn Abdilber, birtakım başka rivayetlere dayanarak erkeğin kadının artık suyuyla abdest alamayacağını savunanlara da işaret eder. Başka bir grubunsa kadının tek başına abdest alıp (ayrıldıktan) sonra erkeğin gelerek onun kullandığı suyla abdest almasını kerih gördüğünü aktaran İbn Abdilber'e göre sahih olan hadisler, birlikte aynı kaptan abdest alınabileceğine dair olanlardır.³⁷ İbn Abdilber'in her iki şerhinde de birlikte aynı kaptan abdest bağlamında herhangi bir mahremiyet kaydına rastlanmaz.

İbn Abdilber'in çağdaşı bir diğer Endülüslü alim Ebu'l-Velîd el-Bâcî'ye göre, Abdullah b. Ömer rivayetindeki "yeteveddaüne cemîan" ifadesinin en açık manası, kadın ve erkeklerin aynı anda aynı ortamda abdest almalarıdır. Bu ifadeden onların hepsinin abdest aldıkları manasının çıkarılması ihtimali de olmakla birlikte birinci görüş evladır. Zira kadın-erkek herkesin abdest almasından ziyade onların birlikte abdest aldıklarının haber verilmiş olması daha anlamlıdır. el-Bâcî ayrıca fukahanın çoğunluğunun görüşünün erkeklerin ve kadınların aynı zamanda tek bir kaptan abdest alabilecekleri ve erkeğin kadının artık suyuyla gusledebileceği doğrultusunda olduğunu belirtir.³⁸ Burada el-Bâcî'nin birlikte abdest konusunda "erkekler ve kadınlar" ifadesini kullanırken sıra gusle geldiğinde "erkeğin kadının artık suyuyla guslü"nden bahsetmesi, birincisinde çoğul ikincisinde tekil bir kullanımı tercih etmesi, kanaatimizce mahremiyet konusundaki görüşünü yansıtır. Buna göre gusül, kaçınılmaz olarak karı-koca olmayı gerektireceğinden burada tekil er-racul ve el-mer'e ifadeleri kullanılmıştır. Ancak şarih abdest için karı-koca olma mecburiyeti öngörmediğinden burada karı-koca olma gibi bir sınırlandırmaya delalet etmeyen er-ricâl ve en-nisa' ifadelerini tercih eder. Bu durum Ebu'l-Velîd el-Bâcî'nin zımnen, birbirine yabancı kadın ve erkeklerin aynı ortamda abdest almalarında bir sakınca görmediği şeklinde yorumlanabilir.

Bir diğer *Muvatta'* şerhi *el-Mesâlik*'te Ebu Bekr İbnü'l-Arabî de önceki şarihlere benzer şekilde kadın ve erkeğin aynı kaptan birlikte ya da ayrı ayrı abdest almasını kullanılmış suyla abdest bağlamında ele alarak bu konudaki farklı görüşleri zikreder. Ardından hadis hakkında kendisi kısa bir değerlendirme yapar. Ona göre sahih hadiste erkek ve kadınların ihtilatı sabittir ve erkeklerin kadınların arttırdığı suyla abdest aldıkları sabit olduğundan kadınların artık suyu ile abdest almak, abdestin yasakları arasında değildir.³⁹ İbnü'l-Arabî'nin açıklamalarında konumuz açısından dikkat çeken husus, erkeklerin ve kadınların birlikte abdest bağlamında karışık şekilde bir arada bulunmasına (ihtilat) vurgu yapması ve bunda herhangi bir beis görmemesidir. Tespit

³⁶ İbn Abdilber, *el-İstizkâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 295-98.

³⁷ İbn Abdilber, *et-Temhid*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî vd. (Rabat: Vezâretü Umûmi'l-Evkâf, 1387), 164-65.

³⁸ Ebu'l-Velîd el-Bâcî, *el-Muntekâ*, (b.y.: Matbaatü's-Saâde, 1332), 1/63.

³⁹ Ebu Bekr İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî), 2/80-82.

edebildiğimize göre bu bağlamda ihtilat kelimesini kullanan tek şarih odur ve ona olumsuz bir mana atfetmemesi konumuz açısından zikre değerlidir.

Kâdî İyâz *İkmal*'de, aynı kaptan abdest ve gusül rivayetlerini ele alırken bu konudaki farklı görüşlere değinerek çoğunluğun görüşünün bunun cevazı doğrultusunda olduğunu belirtir.⁴⁰ Kendisi de cevaz görüşüne katılmaktadır.⁴¹ Muslim'in *Sahih*'inde Abdullah b. Ömer rivayeti tahrîç edilmemesine rağmen bu esere yaptığı şerhte Kâdî İyâz'ın rivayete ve konuya dair görüşlere yer vermesi, kanaatimizce onun Mâlikî mezhebine mensup olmasıyla alakalıdır. O, ilgili bab başlığı altındaki rivayetleri şerh ederken Mâlik'in naklettiği Abdullah b. Ömer rivayetini de zikretmek istemiş olmalıdır. Kâdî İyâz'ın önceki şarihlerden farklı olarak kadın ve erkeğin birlikte abdestini de gusül gibi yalnızca karı-kocaya has görmesidir. O bunu doğrudan ifade etmese de İbn Abdilber ve Ebu'l-Velîd el-Bâcî'den farklı olarak hem aynı kapta abdest hem de gusül konusunda "er-racul ve'l-mer'e" şeklinde tekil kullanımı benimser. Kâdî İyâz'ın buna dair ifadeleri "جواز اغتسال الرجل والمرأة وتوضيهما معاً من إناء واجد" şeklindedir. Bu alıntıda geçen erkek ve kadınla, aynı kaptan gusül almaları bakımından karı-koca kastedilmektedir. Abdest fiilindeki "هما" takısının da mezkûr erkek ve kadına yani karı-kocaya hamledilmesi, Kâdî İyâz'ın bu konuda Buhârî'nin bab başlığındaki yorumu esas aldığına göstergesidir.

Son olarak görüşlerine değineceğimiz bir diğer *Muvatta'* şarhi Kanâzîi'dir. Onun *Tefsîru'l-Muvatta'*,⁴² Abdullah b. Ömer rivayetinin şerhi bağlamında 4.-6. asrın diğer şerhlerinden ayrılır. Kâdî İyâz'ın ifadeleri biraz daha yoruma açık bir mahiyet arz etse de Kanâzîi rivayetindeki kadın ve erkeklerin birlikte abdestini, açık bir şekilde karı-kocanın birlikte abdest almasına hamleder. Bu görüşü kendisinden aktardığı İsa b. Dînâr b. Vâkîd (ö. 212/828) da *Muvatta'* şarhi olmasına rağmen yalnızca Buhârî'nin bab başlığında karşımıza çıkan karı-kocanın birlikte abdest alması yorumunu esas alır.⁴³

Görüldüğü üzere Mâlikî şarihlerin damga vurduğu hicri 4.-6. asır fıkıh ağırlıklı hadis şerhlerinde, Abdullah b. Ömer rivayeti temelde kadının artırdığı suyla abdest ya da gusül bağlamında ele alınmaktadır. Bu şerhlerin çoğunda rivayette geçen kadınlar ve erkeklerin birlikte aynı kaptan abdesti meselesi bir problemi alanı olarak ortaya konmaz. Bunda şarihlerin mensubu olduğu Mâlikî fıkıhının etkisi yadsınamaz. Zira hicri 4. asır Mâlikî fıkıhçısı İbnü'l-Kassâr'ın konuya dair açıklamalarından hatırlanacağı üzere kadınlar ve erkeklerden oluşan bir topluluğun birlikte abdest almaları, Mâlikî fıkıhına göre bir mahremiyet ihlali olarak görülmez. Her ne kadar genel Mâlikî eğilim bu yönde olsa da Mâlikî şarihler arasında farklı görüşlerin varlığı da bir vakiydir. Genel Mâlikî yaklaşımdan ayrılan şarihlerden Kanâzîi doğrudan Kâdî İyâz da daha dolaylı şekilde Abdullah b. Ömer rivayetindeki kadın ve erkeğin aynı ortamda abdestini karı-kocaya tahsis eder. Bu farklı görüşün ortaya çıkışında Buhârî'nin ilgili rivayetin yer aldığı bab başlığındaki tercihinin etkili olması muhtemeldir.

3.2. 7. Asır ve Sonrasında Yazılan Şerhlerde Rivayetin Ele Alınışı

Kimilerine göre bir şerh, kanonik metne meydan okuyarak bir topluluğu hem geçmişi hem de bugünü açısından yeniden tanımlar.⁴⁴ Meydan okuma iddiası abartılı olsa da şerhlerin bilgiyi - içinde yaşadığı bağlamın bakış açısıyla yorumlaması bakımından- yeniden ürettiği bir vakiydir.

⁴⁰ Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-Mu'lim* (İskenderiye: Dâru'l-Vefâ, 1998), 2/166-67.

⁴¹ Kâdî İyâz, *İkmâl*, 2/128.

⁴² Kanâzîi ve şerhi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Uğur Erman, "Mâlikîlerde Hadis Şerh Metodolojisi", 74-91.

⁴³ Kanâzîi, *Tefsîru'l-Muvatta'* (Doha: Dâru'n-Nevâdir, 2008), 1/130.

⁴⁴ Aaron Hughes, "Presenting the Past: The Genre of Commentary in Theoretical Perspective", *Method & Theory in the Study of Religion* 15/2 (2003), 158.

Fikhi ağırlıklı olmasının yanında muhtasar bir mahiyet arz eden erken dönem şerhlerinde bu yeniden üretimin kapsamı daha darken şerhlerin olgunluk döneminin başladığı kabul edilen⁴⁵ hicri 7. asırdan itibaren kapsam genişler. Abdullah b. Ömer rivayeti üzerinden bunu takip etmek mümkündür. Nevevî öncesinde ekseriyetle kadının kullandığı suyla abdest ya da gusül bağlamında ele alınan rivayetimiz hakkında Nevevî'den itibaren önceki şerhlerde tespit edemediğimiz, meselenin mahremiyet yönüne odaklanan yeni bir yorum ortaya çıkar. Nevevî, *Kitâbu'l-İcaz fi Şerhi Sünen-i Ebi Dâvud*'dunun "el-vudu' bi-fadli vudu'î'l-mer'e" babında İbn Ömer rivayetine dair herhangi bir açıklamaya yer vermez. Ancak Ebu Dâvud'da onunla aynı babda zikredilen Ümmü Sübeyye rivayetini şerh eder ve mahremiyet konusuna da bu rivayet münasebetiyle değinir. Nevevî, Ümmü Sübeyye'nin Hz. Peygamber ile aynı kaptan aynı anda abdest aldığına nakledildiği bu rivayeti, hicap ayeti öncesine hamleder.⁴⁶ "Hicap öncesine hamletme", kadın ve erkeklerin aynı kaptan birlikte abdest aldıklarına dair rivayetlerin yorumunda bir kırılıma tekabül eder. Nevevî'nin yalnızca Ümmü Sübeyye rivayeti bağlamında dile getirdiği bu yorum, İbn Hacer'in onu yeniden ele alıp geliştirmesiyle Abdullah b. Ömer rivayeti şerhlerinin önemli bir parçası haline gelecektir.

Kadınlar ve erkeklerin birlikte abdestini hicap öncesine hamletmenin bir kırılıma tekabül etmesi, rivayetin doğrudan mahremiyet alanıyla ilişkilendirilmesiyle alakalıdır. Bu yorumla birlikte artık yabancı kadın ve erkeğin aynı kaptan birlikte abdesti açıkça bir mahremiyet ihlali olarak tanımlanmıştır. Buna göre Hz. Peygamber zamanında bizzat onun da dahil olduğu bazı durumlarda kadınlar ve erkeklerin birlikte aynı kaptan abdest almaları, hicap emrinin gelmesinden önce vuku bulmuştur. Bu yorum, hem ilgili rivayetlerin yabancı kadın ve erkeklerin birlikte abdestini kastettiği hem de hicap emrinden sonra söz konusu uygulamanın sona erdiği kabulünü muhtevîdir. Aynı zamanda bu yorum Buhârî'nin bab başlığında rivayeti karı-kocaya tahsis eden yorumuna da bir reddiyedir.

Nevevî sonrasındaki yaklaşık bir buçuk asırlık süreçte yazılan *Sahîh-i Buhârî* şerhlerinde hicap emrine dair Nevevî'nin *Kitâbü'l-İcaz*'ındakine benzer bir yorum tespit edilememiştir. Bu dönemin öne çıkan şerhlerinden, her üçü de *Sahîh-i Buhârî* şerhi olan Şemsuddin el-Kirmânî'nin (ö. 786/1384) *el-Kevâkibu'd-derârî*'si, İbnü'l-Mulakkin'in (ö. 804/1401) *Tavdîh*'i, ve Şemsuddin el-Birmâvî'nin (ö. 831/1428) *el-Lâmiu's-sabih*'i buna örnek verilebilir. İbn Mulakkin'in *Tavdîh*'inde konu sadece kullanılmış suyla abdest-gusül bağlamında ele alınmaktadır.⁴⁷ Kirmânî ve Birmâvî bu rivayeti takriri bir sünnet hükmünde olması bakımından ele alarak kadının kullandığı suyla abdest ve guslün cevazı yönündeki genel kaniya katılırlar.⁴⁸ İki eserde de işin mahremiyet boyutuyla ilişkilendirilebilecek bir ifade yer almamaktadır. Hatta Kirmânî bu rivayet bağlamında Nevevî'ye doğrudan atıf yapmakla birlikte onun hicap emrine dair yorumuna değinmez. Yine bu dönemde İbnü'l-Muneyyir'in (ö. 683/1284) kaleme aldığı *el-Mutevârî*, daha ziyade Buhârî'nin *Sahîh*'te üstü kapalı şekilde yer verdiği düşünülen çıkarımların derlendiği bir eserdir.⁴⁹ Ancak

⁴⁵ Türkan klasik dönem olarak da nitelediği bu yeni dönemi Nevevî'nin *Minhâc*'i ile başlatır; bk. Türkan, "Hadis Şerhçiliği", 119-20, 121,129; Gökçe de Memlûkler dönemine tekabül eden hicri 6-9. asırlar arasında şerhlerin sayı ve nitelik bakımından öncekileri aştığını belirterek bu dönemin hadis tarihinde "şerh dönemi" olarak anılabileceğini ifade eder; bk. Ferhat Gökçe, "Memlûkler Dönemi Hadis Literatürü Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *İslam Tetkikleri Dergisi* 11/2 (2021), 446.

⁴⁶ Nevevî, *Kitâbü'l-İcaz fi Şerhi Sünen-i Ebi Dâvud* (Amman: Dâru'l-Eseriyye, 2007), 338.

⁴⁷ İbnü'l-Mulakkin, *et-Tavdîh* (Şam: Dâru'n-Nevâdir, 2008), 4/319.

⁴⁸ Kirmânî, *el-Kevâkibu'd-derârî* (Beyrut: Dâru l-Hyâit-Turâs, 1981), 3: 40-2; Birmâvî, *el-Lâmiu's-sabih* (Şam: Dâru'n-Nevâdir, 2012), 2/261-62.

⁴⁹ Halit Özkan vd., "Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahîh'i Üzerine Yazılmış Şerhler", *Hadis Şerh Literatürü*, ed. Mustafa Macit Karagözoğlu (İstanbul: İFAV Yayınları, 2020), 175.

İbnü'l-Müneyyir burada Abdullah b. Ömer rivayetinin yer aldığı babı inceleme konusu yapmaz.⁵⁰ Şerhlerdeki bu durum iki şekilde yorumlanabilir. Mezkûr *Sahîh-i Buhârî* şarihleri, ya Nevevî'nin yorumunu isabetli bulmamışlar ya da zaten Buhârî'nin bab başlığındaki birlikte abdesti karı-kocaya tahsis eden yorumunu esas aldıkları için burada mahremiyet açısından bir problem görmemişlerdir. Kanaatimizce birinci ihtimal daha kuvvetlidir. Zira Buhârî'nin yorumunu benimsemeleri durumunda, kısaca işaret etme şeklinde de olsa bunu gösteren bir ifade kullanmaları daha olasıdır. Ayrıca Nevevî sonrasında ilgili rivayet bağlamında mahremiyet hususuna dair görüş bildiren müelliflerin varlığı,⁵¹ mezkûr şarihlerin tartışmalardan haberdar olmama ihtimalini zayıflatır. Bahsi geçen Buhârî şarihlerinin bu rivayetleri Buhârî'nin yaptığı gibi karı-kocaya tahsis etmemeleri, *Sahîh*'in farklı nüshalarında söz konusu bab başlığının farklı olmasından da kaynaklanıyor olabilir. Nitekim Buhârî şarihlerinden Kastallânî, başlıktaki “maa imreetihi” ifadesinin bazı nüshalarda “maa'l-mer'eti” şeklinde olduğunu ifade eder.⁵² Dolayısıyla şarihler “maa imreetihi” ifadesinin Buhârî'ye aidiyetine ihtiyatlı yaklaşmış olabilirler.

Nevevî sonrası yaklaşık bir buçuk asırlık süreçte telif edilen ve kadın ve erkeğin birlikte abdestinin mahremiyet boyutuna işaret edilen şerhlerden biri Hanefî mezhebine mensup Moğultay b. Kılıç'a (ö. 762/1361) ait *Şerhu Süneni İbn Mâce*'dir. Alaüddin Moğultay, Abdullah b. Ömer rivayetini sadece kullanılmış suyla abdest bağlamında ele alarak bu konudaki beş görüşe yer verir. Bunlardan kendisinin de katıldığı beşincisine göre kadın ve erkek bir diğeri kullandığı suyla aynı anda ya da tek başına abdest alabilir. Bu kısımda müellifin herhangi bir mahremiyet vurgusu söz konusu değildir.⁵³ Moğultay b. Kılıç'ın mahremiyete dair değini bir önceki rivayetin şerhinde karşımıza çıkar. Hatırlanacağı üzere İbn Mâce'nin *Sünen*'inde Ümmü Sübeyye rivayeti Abdullah b. Ömer'in rivayetinden hemen önce zikredilmektedir. Moğultay b. Kılıç'ın Ümmü Sübeyye rivayetiyle ilgili dikkat çektiği husus kayda değerdir. Onun belirttiğine göre bazıları bu hadisin sıhhatine -Ümmü Sübeyye'nin Hz. Peygamber'in herhangi bir şekilde mahremi olduğuna dair sahih ya da bunun dışında bir bilgi nakledilmediğine işaret ederek- Rasulullah'ın kendisine helal olmayan bir kadına dokunmadığı gerekçesiyle itiraz etmişlerdir. Ancak şarihimizin bu görüşe sıcak bakmadığı anlaşılmaktadır. Zira o, bu görüşle ilgili dikkat edilmesi gereken iki husus olduğundan bahseder: 1. Hadiste geçen “تختلف” ifadesi mutlaka (abdest sırasında) ellerin temasını gerektirmez. 2. Ravileri adil ve muttasıl bir hadisin sahihliğine itiraz edilemez.⁵⁴ Moğultay b. Kılıç'ın aktardıklarından kadın ve erkeğin birlikte abdestine dair rivayetlerin bir yönüyle daha mahremiyet tartışmalarına konu olduğu anlaşılmaktadır. Mahremiyet tartışmaları sadece ilgili rivayetlerin nasıl anlaşılacağı meselesiyle sınırlı kalmamış, onların sıhhatine dair verilen hükümlerde de etkili olmuştur. Ravilerine dair aktardığı bilgilerden Moğultay b. Kılıç'ın rivayetin sahih olduğu kanaatine sahip olduğu anlaşılmaktadır.

İrâkî'nin (ö. 806/1404), kendi derlediği ahkam hadislerini şerh etmeyi amaçladığı ancak kendisi bitiremediği için oğlunun tamamladığı *Tarhu't-tesvib fi şerhi't-Takrib* adlı eser, her ne kadar doğrudan rivayetin yer aldığı hadis eserlerinden birinin şerhi değilse de her iki rivayetin de

⁵⁰ Yine İbn Receb el-Hanbelî'nin (ö. 795/1393) elde bulunan *Fethu'l-bâri* nüshasında da ilgili bab ve rivayetin şerhi yer almamaktadır. İbn Receb'in eldeki tahkikli neşrinde Kitâbü'l-vudu' ve dolayısıyla rivayetimizin yer aldığı babın şerhi yoktur. Ancak gusûl bölümündeki bir başka babda Abdullah b. Ömer rivayetinin yer aldığı baba işaret edilmesi, bu kısmın bize ulaşmadığını gösterir; bk. İbn Receb el-Hanbelî, *Fethu'l-bâri*, thk. Mahmûd b. Şa'bân v.d. (Medine: Mektebetü'l-Gurabâ el-Eseriyye, 1996), 1/247. İbnü'l-Demâminî'nin (ö. 827/1424) Buhârî şerhinde de ilgili bab altında kelime açıklaması kabilinden bir-iki satırlık bilgiyle yetinilmiştir; bk. *Mesâbihu'l-Câmi'* (Şam: Dâru'n-Nevâdir, 2009), 1/329-30.

⁵¹ Bunlara konunun devamında değinilecektir.

⁵² Kastallânî, *Irşâdü's-sârî* (Bulak: Matbaatü'l-Kübra, 1323), 1/273.

⁵³ Moğultay b. Kılıç, *Şerhu Süneni İbn Mâce* (Dekahliye: Dâru İbn Abbas, 2007), 1/301.

⁵⁴ Moğultay b. Kılıç, *Şerhu Sünen*, 299.

mahremiyet bakımından açıkça ele alınmasından dolayı zikre değerlidir. Şerhte, öncelikle Abdullah b. Ömer rivayeti zikredilir. Rivayetin şerhi bağlamında değinilen hususlardan biri (5. Faide) İbn Ömer'in rivayette zikrettiği erkekler ve kadınların birbirine yabancı olamayacağıdır. Burada kastedilen kimseler ya karı-koca ya da arada başka bir mahremiyet bağı olan kişiler olmalıdır.⁵⁵ Ancak bu yorum aynı konudaki Ümmü Sübeyye rivayetine uygun değildir. Ümmü Sübeyye rivayetine sıra geldiğinde şerhte ilk olarak onun kimliği hakkındaki farklı bilgiler paylaşılır ve bunlardan hareketle onun Hz. Peygamber'in mahremi olmadığı belirtilir. Ancak buna bir açıklama getirilmelidir. Kâdî İyâz ve ona tabi olanların görüşüne göre Ümmü Sübeyye ile Hz. Peygamber arasında süt kardeşliği olduğuna dair görüşü⁵⁶ zikreden müellif, bu görüşe itiraz edildiğini ifade eder. Kendisinin de yakın olduğu görüş ise bu durumun Hz. Peygamber'e has durumlardan (hasais) biri olduğudur.⁵⁷ Anlaşıldığı kadarıyla Irâkî, Nevevî'nin hicap öncesine dair yorumunu isabetli bulmamıştır.

Rivayeti şerh ederken işin mahremiyet boyutunu çok yönlü olarak ele alan ve "hicap emri" kaydının kendisiyle yerleşik hale geldiği şarih İbn Hacer'dir. O, *Fethu'l-bârî*'de Abdullah b. Ömer rivayetini şerh ederken mahremiyet meselesine "cemian" ibaresi bağlamında değinir. İbn Hacer İbnu't-Tîn'den (ö. 611/1214)⁵⁸ nakille bir grubun bunu erkek ve kadınların aynı yerde fakat ayrı taraflarda abdest aldıkları şeklinde açıkladığı bilgisini paylaşır. Bu grubun yabancı erkek ve kadının -farklı taraflarda da olsa- bir araya gelmesini (içtimanı) göz ardı ettiğini belirten İbn Hacer buna karşın İbn Tin'in Sahnûn'dan aktardığı, önce erkeklerin abdest alıp gittikten sonra kadınların gelerek aynı kaptan abdest aldıkları şeklindeki görüşü⁵⁹ nakleder. Ancak İbn Hacer bu yaklaşımın "cemian" ifadesinin zahiri manasına ters düştüğü görüşündedir. Ona göre bu konuda daha uygun olan, hicabın nüzulünden önce erkek ve kadınların bir araya gelmesinde bir beis olmadığını, ondan sonraysa bu uygulamanın birbirine mahrem karı-kocaya has kılındığını kabul etmektir.⁶⁰

İbn Hacer'in İbnu't-Tîn'den aldığı bilgiler rivayet bağlamındaki mahremiyet tartışmalarını aktarması bakımından mühimdir. Oldukça geniş bir kaynak yelpazesine sahip *Fethu'l-Bârî*'de⁶¹ kendisinden önce yazılan onlarca şerhten istifade edildiği düşünüldüğünde İbn Hacer'in mahremiyet tartışmaları bağlamında daha erken bir şerhe değil de İbnu't-Tîn'e atıf yapması kayda değerdir. Bu durum, söz konusu tartışmaların ilk olarak İbnu't-Tîn'in yaşadığı zaman diliminde gündeme geldiğinin göstergesi olarak yorumlanabilir. Başka bir ifadeyle takriben hicri 6. asrın sonları 7. asrın başlarında, ilgili rivayetler bağlamında ilk defa açıktan dile getirilen bir mahremiyet tartışması ortaya çıkmıştır. İbnu't-Tîn'in ifadelerinden bu tartışmanın "cemian" ifadesinin nasıl anlaşılması gerektiği üzerinden cereyan ettiği anlaşılmaktadır. Bir grup bunu *ortak mekânda fakat farklı taraflarda* şeklinde yorumlarken İbnu't-Tîn'in de aralarında bulunduğu grup *aynı kaptan fakat farklı zamanlarda* yorumunu benimser. Hicri 7. arın sonlarına doğru Nevevî ile birlikte tartışma yön değiştirir ve "hicap emri öncesi" kaydı devreye girer. İbn Hacer ile daha yerleşik bir hal alacak olan bu yorumda rivayetin teviline gerek yoktur. Zira söz konusu

⁵⁵ Irâkî-İbnü'l-İrâkî, *Tarhu't-tesvîb* (İskenderiye: Dâru İbni'l-Cevzî, 1438), 1/342.

⁵⁶ Kâdî İyâz'a dayandırılan görüşün kaynağı bulunamadı.

⁵⁷ Irâkî-İbnü'l-İrâkî, *Tarhu't-tesvîb*, 2/39.

⁵⁸ Mâlikî muhaddis ve müfessir. *el-Muhbiru'l-fasih fi şerhi'l-Buhârîyyi's-sahîh* adlı şerhi sonraki Sahîh-i Buhârî şerhlerinin kaynakları arasında yer alır. Şerh günümüze ulaşmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Al-Eid, N. B. F. I., "Imam Ibn Al-Teen Al-Sifaqsi and his Method in the Problematic Hadith", *Journal of Arts* 1(16) (2020), 123-154.

⁵⁹ Bu bilgilere erken dönem Mâlikî kaynaklarında rastlanmadı. İbn Tin'e atıfla Sahnûn'a dayandırılan görüş, bilhassa erken dönemdeki genel Mâlikî yaklaşımla uyumadığından kanaatimizce bu bilgiye ihtiyatla yaklaşılmalıdır.

⁶⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* (Kahire: Mektebetü's-Selefiyye, 1390), 1/299-300.

⁶¹ *Fethu'l-bârî*'de aralarında birçok hadis eserinin şerhinin yer aldığı toplam 46 şerhin kaynak olarak kullanıldığı aktarılmaktadır. Halit Özkan vd., "Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahîh'i Üzerine Yazılmış Şerhler", 241.

yoruma göre rivayetteki kadın ve erkeğin bir arada bulunmasına dair uygulama hicap emriyle neshedilmiştir.

İbn Hacer'in çağdaşı Bedrüddin Aynî (ö. 855/1451) *Umdetu'l-kârî*'de Abdullah b. Ömer rivayetinin şerhinde, rivayetin mahremiyet boyutuna kısaca değinmekle yetinir. Bu bağlamda kadınların erkeklerden sonra abdest aldığı yorumunu, "cemian" ve "fi inâin vahidin" ifadelerine ters olduğu gerekçesiyle eleştirir. Bu uygulamanın hicap ayetinden önce olduğuna dair yoruma, kime ait olduğunu zikretmeden işaret eden Aynî, bir açıklamada bulunmaksızın bu yorumun problemli olduğunu (fihi nazar) belirtir.⁶² *Şerhu Süneni Ebi Dâvud*'da ise Aynî hem Abdullah b. Ömer hem de Ümmü Sübeyye rivayetlerine dair görüşlerini daha açık bir şekilde ifade eder. Aynî Abdullah b. Ömer rivayetini önceki eserlerde rastlamadığımız farklı bir şekilde nakleder.

“كنا نتوضأ نحنُ والنساءُ ونغتسلُ من إناء واحد على عهد رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ”

Bu versiyondaki "نغتسلُ" ifadesi diğer rivayetlerde bulunmayan bir ziyadedir. Aynî bu versiyonu esas alarak birlikte guslün ancak karı-koca için söz konusu olabileceğini, dolayısıyla bu rivayet özelinde, biz ve kadınlar birlikte abdest ve gusül alırdık sözünün karı-kocaya mahsus olduğunu ifade eder. Dolayısıyla muhtemelen hata sonucu rivayete eklenen "نغتسلُ" kelimesinden dolayı bu rivayetteki birlikte aynı kaptan abdest uygulamasını da -rivayetin genel gidişatından dolayı- karı kocaya tahsis etmek durumunda kalmıştır. Bunu Ümmü Sübeyye rivayetine dair yorumundan anlamak mümkündür. Ona göre bu rivayetten iki çıkarımda bulunulabilir: 1. Aynı kaptan iki kişi abdest alabilir. 2. Aynı kaptan erkek ve kadın abdest alabilir.⁶³ İkinci çıkarım doğrultusunda yabancı bir erkekle kadının aynı kaptan abdest almasının bu hadise göre caiz olduğunu söyler. Çünkü ona göre bu durumda kadın ve erkeğin halveti ya da avret mahallinin açılması söz konusu değildir. Hür kadının yüzü ve elleri avret değildir. Ayakları için de iki rivayet vardır.⁶⁴

Celâlüddin es-Süyûtî (ö. 911/1505) *Süneni Ebi Davûd* şerhi *Mirkâtu's-su'ûd*'un ilgili babının şerhinde Ümmü Sübeyye'nin kimliğine dair bilgi vermekle birlikte onun rivayetine değinmeden Abdullah b. Ömer'in rivayetini ele alır. Bir görüşe göre bu rivayetteki kadınlar ve erkeklerin birlikte abdestinin öncelik-sonralığa (teakub) hamledildiğinden bahseder. "Cemian ibaresinden dolayı teakup çıkarımının yapılamayacağını savunanlara karşı, burada kastedilenin fiilde birlik olduğu şeklinde cevap verir. Nevevî ya da İbn Hacer'e atıf yapmaksızın, bazılarının da bunu hicap ayetinin inişinden önceye hamlettiğini aktarır. Sonrasında Râfîî'nin burada kastedilenin karı-kocanın birlikte aynı kaptan abdest alması olduğu şeklindeki görüşüne yer verir ve bunun bu hadise dair en iyi şerh olduğunu belirtir. İbn Hacer'in *Sahîh-i Buhârî* şerhinde bundan bahsetmemiş olmasını garipsediğini ifade eder.⁶⁵ Dolayısıyla Süyûtî'nin hicap ayetine dair yorumu isabetli bulmadığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte Süyûtî yine de mahrem olmayan erkek ve kadının aynı kaptan abdestini mahremiyet açısından sakıncalı bulduğundan olsa gerek, bunun ancak karı-koca için söz konusu olabileceği ya da en iyi ihtimalle farklı zamanlarda gerçekleşebileceği yorumlarını isabetli bulmuştur. Diğer yandan söz konusu iki açıklamanın da uygun düşmeyeceği Ümmü Sübeyye rivayeti konusunda sessiz kalması dikkat çekicidir.

Şerh literatürüne etkileri bakımından mühim bir yere sahip olan⁶⁶ Kastallânî'nin (ö. 923/1517) *İrşâdu's-sârî*'sinde rivayetin nasıl ele alındığına da bakılmalıdır. Kastallânî, rivayet bağlamında

⁶² Aynî, *Umdetu'l-kârî* (Beyrut: Dâru'l-Fiker, ts.), 3/86.

⁶³ Aynî, *Şerhu Sünen*, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1999), 1/225.

⁶⁴ Aynî, *Şerhu Sünen*, 1/227.

⁶⁵ Süyûtî, *Mirkâtu's-su'ûd İla Süneni Ebi Davûd* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 1/84.

⁶⁶ Halit Özkan vd., "Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahîh'i Üzerine Yazılmış Şerhler", 296.

işin mahremiyet boyutuna kısaca değinir. O, rivayeti zikrettikten sonra buradaki uygulamanın hicap emrinin nüzulünden önceye hamedileceğini, eğer hicap emrinden sonraysa eşler ya da birbirine mahrem olanların kastedildiğini ifade eder.⁶⁷ Kastallânî'nin çağdaşı olan ancak eserleri klasik dönem şerhleri arasında daha geri planda kalan iki isim Molla Gürânî (ö. 893/1488) ve Zekeriyâ el-Ensârî'dir (ö. 926/1520). Osmanlı dönemi ulemasından Molla Gürânî *el-Kevserü'l-cârî*'sinde Abdullah b. Ömer rivayeti bağlamında doğrudan *Sahîh-i Buhârî*'nin bab başlığındaki yorumu benimser.⁶⁸ Memlûkler dönemi fakihlerinden Zekeriyâ el-Ensârî ise hicap öncesine dair yorumu tercih eder.⁶⁹

Klasik dönem sonrası yazılan şerhlerdeki duruma da kısaca temas edilmelidir. Zürkânî (ö. 1122/1710) *Muvatta'* şerhinde meselenin mahremiyet yönüne dair hemen bütün açıklamalara yer verir. Bunların başında da doğrudan *Fethu'l-bârî*'ye atıfla zikrettiği, hicap emrine dair yorum gelir.⁷⁰ Bir diğer Osmanlı alimi Yusufefendizâde (ö. 1167/1754) *Sahîh-i Buhârî* şerhini Aynî'nin *Umdetü'l-kârîsi* ve İbn Hacer'in *Fethu'l-bârîsi*'ni esas alarak telif etmesine rağmen Abdullah b. Ömer rivayetinin şerhinde işin mahremiyet boyutunu ele alırken sadece İbn Hacer'den alıntılar yapmakla yetinir.⁷¹ Abdülhay el-Leknevî (1848-1886) *et-Ta'liku'l-Mumecced*'inde İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'sindeki yorumunu neredeyse birebir aktarır.⁷²

El-Azimâbâdî (ö. 1857-1911) *Sünenu Ebî Dâvud* şerhi *Avnü'l-Ma'bûd*'da ilgili babdaki hem Ümmü Sübeyye hem de Abdullah b. Ömer rivayetlerini ele alır. Mahremiyet konusuna tıpkı İbn Hacer gibi İbn Ömer rivayetinin şerhinde değinir. Bu kısımda yer verdiği bilgilerin neredeyse tamamı doğrudan İbn Hacer'den alıntıdır. Hicap emrine dair yorumu benimsediği anlaşılmaktadır.⁷³ Sehârenpûrî'de daha farklı ve özgün bir yaklaşımla karşılaşırız. O rivayetin mahremiyet yönüyle alakalı önceden dile getirilen bir görüşü benimseyerek sadece bunu aktarmak yerine bu konudaki tartışmalara yer verir. Bunları tutarlılık bakımından değerlendirir ve isabetli bulunduğu görüşü ortaya koyar. Onun makul bulunduğu görüş "cemian" ifadesinin fiilde birliğe tekabül etmesi, dolayısıyla rivayette kastedilenin yabancı kadın ve erkeklerin aynı kaptan farklı zamanlarda abdest almasıdır. İbn Hacer'in hicap sonrasına dair yorumunu ise isabetli bulmaz. Zira bu yoruma göre hicap emri öncesi erkek ve kadınların aynı anda birlikte abdest almasında bir sakınca yoktur; yani kadın abdest alırken yabancı bir erkeğin yanında baş ve kollarını açabilir. Ancak Sehârenpûrî'ye (ö. 1852-1927) göre yüz dışında kollar ve başın avret olması, hicap öncesinde de geçerlidir.⁷⁴ Bu yaklaşımıyla o İbn Hacer sonrasında genel kabul gören yorumu kabul etmemekle birlikte birlikte abdesti bir mahremiyet ihlali olarak görüp rivayeti buna göre şerh etmesiyle önceki Hanefî şarihlerin yaklaşımından da ayrılır.

4. Mahremiyet Vurgusunun Arka Planı

Hadis şerhlerinde ilk kez Nevevî'nin Ebu Dâvud şerhinde rastlanan bu yoruma temel teşkil edecek yaklaşımın izlerine, önceki kısımda değinildiği üzere Kâdî İyâz ve Kanâzî gibi erken dönem şerhlerinde ve hatta daha şerhlere sıra gelmeden Buhârî'nin bab başlığında dahi rastlamak mümkündür. Dolayısıyla esasında daha hicri 3. asırdan itibaren rivayetin mahremiyet boyutuna dolaylı şekilde işaret eden zayıf bir damarın varlığından bahsedilebilir. Ancak

⁶⁷ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 1/273.

⁶⁸ Molla Gürânî *el-Kevserü'l-cârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 2008), 1/349-350.

⁶⁹ Zekeriyâ el-Ensârî, *Minhatü'l-bârî* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd), 1/490.

⁷⁰ Zürkânî, *Şerhu'l-Muvatta'* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 2003), 1/137.

⁷¹ Yusufefendizâde, *Necâhu'l-kârî li-Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1971), 3/269.

⁷² Abdülhay el-Leknevî *et-Ta'liku'l-Mumecced* (Şam: Dâru'l-Kalem, 2005), 1/241.

⁷³ Azimâbâdî, *Avnü'l-Ma'bûd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415), 1/101-2.

⁷⁴ Sehârenpûrî, *Bezlü'l-mechûd* (Azamgarh: Merkezu's-Şeyh Ebi'l-Hasan, 2006), 1/435-37.

zihinlerde soru işaretlerine yol açan mahremiyet boyutu, Nevevî ile kadın ve erkeğin birlikte abdesti rivayetlerinin şerhinde açıkça dile getirilmeye ve şerhin bir parçası olmaya başlamıştır. Nitekim İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'de mahremiyet tartışmaları bağlamında Nevevî'nin çağdaşı İbnü't-Tîn'e atıf yapması,⁷⁵ tam da bu dönemde ilgili rivayet grubunun mahremiyetle doğrudan ilişkilendirilmeye başlandığının göstergesidir. Bu noktada sorulması gereken soru, şerhlerdeki bu belirgin tutum farklılığının (tevilden neshe) neden daha öncesinde değil de Nevevî ile birlikte gerçekleştiğidir.

İncelediğimiz rivayetlerin şerhinde mahremiyet vurgusunun artması, tarihsel bağlamdan kopuk olarak anlaşılabilir. Dolayısıyla öncelikli olarak vurgunun artmaya başladığı dönemde buna sebep olacak sosyo-politik bir değişimin yaşanıp yaşanmadığına bakılmalıdır. Bu inceleme dahi tek başına bir çalışma konusudur. Makalenin sınırlarını zorlamamak adına işin tarihsel boyutu sadece fikir vermeye yetecek ölçüde ele alınacaktır. Hadis şerhleri üzerinden mahremiyet vurgusunun artmaya başladığı dönem olan hicri 7. asrın ikinci yarısı, Memlûkler'in Şam-Mısır coğrafyasında hakim olduğu döneme rastlar. Sonraki yaklaşık iki buçuk asırda hadis şerhleri yoğun olarak telif edilmiş ve mahremiyet vurgusu da giderek güçlenmiştir. Söz konusu vurgunun artmasında, ulemanın bu konudaki hassasiyetini tetikleyen; kadınların görünürlüklerinin arttığı, evin dışına daha çok çıkabildikleri ve dolayısıyla yabancı erkeklerle bir arada buldukları ortamların artması bağlamında bir gelişme yaşanmış olmalıdır. Bu tarz bir gelişme ya iktidar elitleri ya da halk düzeyinde gerçekleşmiş olabilir. Halk düzeyinde yaşanan sosyal bir değişimin takibi güçtür. Çünkü tarih kitapları, sıradan halkın yaşadıklarını doğrudan konu edinmez, bunun yerine iktidar sahiplerinin merkezde olduğu bir mahiyet arz ederler.⁷⁶ Dolayısıyla ulemanın hassasiyetini tetikleyen, şayet halk düzeyinde bir gelişme ise bunun tespitini yapmak zor olacaktır. Bununla birlikte sınırlı sayıda da olsa konumuz açısından mühim bazı verilerden söz edilebilir. Bunlardan biri Memlûkler döneminde bölgeyi gözlemleyen seyyahların aktardığı, kadınların ev dışında da çokça vakit geçirdiklerine dair bilgidir. Muhtemelen bununla bağlantılı bir diğer husus, bazı Memlûk sultanlarının idareci ve din adamlarının tavsiyesiyle kadınların dışarıya çıkmasını yasaklamasıdır. Bunların birinde, yaşanan veba salgını kadınların sokaklarda gezmesiyle ilişkilendirilmiş ve kadınların dışarıya çıkması yasaklanmıştır.⁷⁷ Yine Memlûk dönemi fakihlerinden İbnü'l-Hâc'ın (ö. 737/1336) kadınların zorunlu durumlar hariç dışarı çıkmasının şer'i açıdan doğru olmadığını uzun uzadıya ele alması, bunu yaparken kendi döneminde kadınların ev dışında yer aldığı mekanlara dair zengin örnekler vermesi⁷⁸ tarihî açıdan kıymetlidir. Bu bağlamda ayrıca Moğol saldırıları sonrası başlayan göçlerin, bölgenin sosyokültürel yapısını değiştirmesinin, yerleşik halk ve ulema birtakım rahatsızlıklara neden olabileceği ihtimali, ele almaya değer bir konu olarak zikredilmelidir.⁷⁹

Memlûkler dönemi, kadınların devlet yönetiminde görünür ve söz sahibi olduğu bir döneme tekabül eder. Bilhassa Şecerüddür tecrübesi mühimdir. İslam tarihinin nadir kadın sultanlarından Şecerüddür, Memlûk Hanedanı'nı kuran, adına para bastırıp hutbe okutan ve devleti seksen gün

⁷⁵ Bk. 57. Dipnot.

⁷⁶ Ernst Breisach, *Tarihyazını* (İstanbul: YKY, 2018), 300.

⁷⁷ Esra Atmaca, "Memlûklerde Müslüman Kadın", *Müslüman Kadının Tarihi*, ed. Feyza Betül Köse (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021), 141-144.

⁷⁸ İbnü'l-Hâc, *el-Medhal* (Kahire: Dâru't-Turâs, 1981), 1/244 vd. Ayrıca bk. İsmail Yiğit, "Memlûkler Döneminde (1250-1517) Kadın", *Diyanet İlmî Dergi* 40/2 (2004), 140.

⁷⁹ Moğolların bölgedeki hareketleri sonucu meydana gelen göç dalgaları ve bunların Şam ve Kahire'nin demografik yapısında neden olduğu değişikliklerle ilgili bilgi için bk. Reuven Amitai, "The Impact of the Mongols on the History of Syria: Politics, Society, and Culture", *Nomads as Agents of Cultural Change*, ed. Reuven Amitai vd. (Honolulu: University of Hawaii Press, 2017), 233-34.

boyunca başarılı şekilde yöneten bir sultandır.⁸⁰ Onun resmi olarak sultan kabul edilmesi kısa süre içerisinde huzursuzluklara neden olmuştur. Bu huzursuzlukların dayanağı olarak Hz. Peygamber'e atfedilen, başına kadınların geçtiği toplumların felah bulamayacağına dair rivayet⁸¹ ön plana çıkarılır. Dönemin Abbasi halifesinin de bu konuda olumsuz görüş beyan etmesi Dimaşk bölgesinden başlayan ve Mısır bölgesine yayılan isyanları beraberinde getirmiş, nihayetinde Şecerüddür yönetimi -en azından görünürde- eşi Aybeg'e devretmek durumunda kalmıştır.⁸² Şecerüddür sonrasında başka bir kadın sultan gelmese de Memlükler döneminde başa geçen diğer sultanların eşleri ve annelerinin devlet yönetiminde söz sahibi olduklarına dair çok sayıda tarihî anlatı mevcuttur.⁸³

Bir kadın sultanın başa geçmesi İslam tarihi açısından son derece kayda değer bir gelişmedir. Söz konusu dönemin eserlerinde bu olayın izdüşümlerine rastlanması olasıdır. Konumuzun merkezinde yer alan hadis şerhlerinde konuya dair değinilerin bulunabileceği ilk yer olarak akla kadının yöneticiliğine dair mezkur hadisin şerhleri gelir. Ancak bu olaya yakın dönemde telif edilen şerhlerde, böyle bir değiniye rastlanmaz.⁸⁴ Bununla birlikte Şecerüddür'ün sultanlığı ile bunu takip eden takriben yarım asırlık süreçte telif edilen İbnü't-Tin ve Nevevî'nin eserlerinde kadın ve erkeğin birlikte abdestine dair rivayetlerin şerhinde mahremiyet vurgusunun artması, kanaatimizce birbiriyle ilişkilidir. Bir kadın sultanın devleti yönetmesi gibi nadirattan bir olay, Abbasi halifesinin tepkisinde somutlaştığı üzere dinî açıdan sakıncalı bulunmuş, bu da toplum içerisinde yabancı kadın ve erkeğin bir arada bulunmasının sakıncalı olduğunun hadisler üzerinden vurgulanmasını beraberinde getirmiştir. Bu makalede iddia edilen yansımanın tespiti yalnızca kadın ve erkeğin birlikte abdestine dair rivayetler özelinde incelenmiştir. Kadın sultan tecrübesinin doğurduğu tepkinin, hadis şerhlerinde mahremiyet vurgusunun artmasıyla kendini gösterdiği tezinin tahkimi için başka rivayetler üzerinden de benzer bir tespitin yapılması gereklidir.⁸⁵

İlgili rivayetler üzerinden hicri 7. asırdan itibaren mahremiyet vurgusunun artmasının yanında erken dönem Mâlikî şarihleri ile Tahâvî'de rastladığımız tutumun devamı mahiyetindeki bir damarın varlığı da dikkat çeker. Abdullah b. Ömer ve Ümmü Sübeyye rivayetlerinin içeriğinde mahremiyet açısından bir sıkıntı görmeyen bu tutum sahipleri, tespit edebildiğimiz kadarıyla Moğultay b. Kılıç ve Aynî'dir. Bu iki Hanefî şarih dışında yabancı kadın ve erkeğin aynı kaptan birlikte abdestinin bir mahremiyet ihlali olduğunu açıkça dile getiren klasik dönem şarihlerinin hemen tamamı⁸⁶ Şâfiî mezhebine mensuptur. Bu durum, rivayetin birbirine taban tabana zit şekilde yorumunda mezhep faktörünün rolünü de gündeme getirmektedir. Kanaatimize göre Şâfiî mezhebine mensup Nevevî ile rivayetlere dair mahremiyet vurgusu çok daha belirgin bir hale gelince, Hanefî şarihler de buna bigâne kalamamış ve Hanefî gelenekte daha önce zaten mevcut olan yaklaşımı muhalif bir söylem olarak yeniden gündeme getirmişlerdir. Moğultay b. Kılıç'ın Ümmü Sübeyye rivayetinde geçen "تختلف" ifadesi bağlamında söylediklerinden, yabancı

⁸⁰ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2020), 924, 926.

⁸¹ İlgili rivayet ve tenkidi için bk. Kadir Gürler, "Kadının Yöneticiliği Meselesi, Bir Hadisin Okunuşu ve Eleştirisi", *Dini Araştırmalar* 4/11 (2001).

⁸² Gülşen İstek, "Câriyelikten Sultanlığa: Şecerüddür (ö.1250)", *Hanım Efendi*, ed. Emrah İstek (İstanbul: Beyan Yayınları, 2021), 56-61.

⁸³ Yiğit, "Memlükler Döneminde (1250-1517) Kadın", 135-37.

⁸⁴ Demirci de benzer hususa işaret eder; bk. Selim Demirci, *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum Haçlı ve Moğol Saldırıları Gölgesinde Hadis Âlimleri* (İstanbul: İLEM Yayınları 2020), 227-31.

⁸⁵ Konunun devam çalışmalarında da farklı yönleriyle ele alınması planlanmaktadır.

⁸⁶ Bu şarihler önceki kısımda zikredilen Irakî, İbn Hacer, Süyûtî, Kastallânî ve Zekeriyâ el-Ensârî'den müteşekkildir. Molla Gürânî bunun istisnasıdır. Bir Hanefî olarak o Şâfiî şarihlerin yorumunu değil bizzat Buhârî'ye ait olduğunu düşündüğü bab başlığındaki yorumu benimsemiştir. Ancak Gürânî'nin de Şâfiî mezhebinden Hanefîliğe geçtiği belirtilmelidir.

kadın ve erkeklerin elleri birbirine değmediği müddetçe aynı kaptan birlikte abdest almalarında bir sakınca görmediği açıktır. Bu bir bakıma doğrudan atıfta bulunulmasa da Nevevî'nin yorumuna bir itiraz olarak da dile getirilmiş olabilir. Aradan geçen yaklaşık bir asırlık zaman diliminde Moğultay b. Kılıç'ın Nevevî'nin hicap emrine dair yorumundan haberdar olması muhtemeldir. Bu bağlamda Tahâvî'nin *Şerhu meâni'l-âsâr*'ında Ümmü Sübeyye rivayeti söz konusu olduğunda yabancı kadın ve erkeğin aynı kaptan abdest almalarında bir sakınca görmemesinin, asırlar sonra Hanefî alimlerce telif edilmeye başlayan hadis şerhlerini etkilememiş olması düşünülemez. Şerhi elimize ulaşan ilk Hanefî alim Kutbüddin el-Halebî'dir (ö. 735/1335). Ancak onun *Sahîh-i Buhârî şerhi el-Bedrü'l-munîr*'in Abdullah b. Ömer rivayetini muhtevi kısmı elimizde yoktur.⁸⁷ Dolayısıyla şerhinde – her ne kadar bu kısımda ona atıf yapmasa da– Tahâvî etkisini tespit edebildiğimiz ilk Hanefî alim Moğultay b. Kılıç'tır. Tahâvî'nin yorumunda Ümmü Sübeyye'nin Hz. Peygamber'in mahremi olmaması bir problem olarak zikredilmez ve rivayet bu haliyle hükme dayanak olarak gösterilir. Moğultay b. Kılıç'ın yorumundaysa mahremiyet meselesi ön plandadır ve bu hususu bir problem olarak görenlerin hilafına Ümmü Sübeyye rivayeti ve ondan çıkan hüküm savunulur. Tahâvî'de ön plana çıkarılmayan mahremiyet boyutunun Moğultay b. Kılıç ile merkezi bir konuma taşınması, Şâfiî mezhebine mensup Nevevî'nin hicap emri bağlamındaki yorumuna karşı Hanefî mezhebi için yeni bir konumlanış ihtiyacının tezahürü olabilir. Aynî ile bu tutum daha belirgin hale gelir.⁸⁸ Şâfiî ve Hanefî şarihlerin bu rivayetleri farklı yorumlamaları esasında daha temelde bu mezheplere mensup ulemanın yaygın etnik kimlik ve kültürleriyle ilişkilendirilebilir. Türk ve Arap kültürlerinde kadının toplumdaki konumuna dair çok sayıda çalışma mevcuttur ve bu konuya ayrıntılı bir şekilde değinmek bu makalenin sınırlarını aşar. Ancak bu çalışmalardan şu sonucu çıkarmak yanlış olmayacaktır: Türk kültüründeki görünür ve söz sahibi bir kadın figürüne karşı⁸⁹ Arap kültüründe daha geri planda ve sözüne itibar edilmeyen bir kadın algısı mevcuttur.⁹⁰ Bilhassa Arap kültüründeki olumsuz kadın imajının uydurma hadislerle İslami anlayışa da yansıtılmaya çalışılması bir vakıdır.⁹¹ Bu arka planla birlikte düşünülünce Arap kültüründen beslenen Nevevî, İbn Hacer, Kastallânî ve diğer şarihlerin rivayetleri mahremiyet açısından problemlili bularak onları tevil etmeye çalışmaları ile Türk Moğultay b. Kılıç ve Aynî'nin rivayetlerde bir mahremiyet ihlali görmemesi daha anlamlı hale gelmektedir.

Klasik dönem sonrasında, Şâfiî şarihlerle özdeşleşen yorumun hem Mâlikî hem de Hanefî şarihlerce benimsendiği görülür. Bu durum esasında sadece bu çalışmada ele aldığımız

⁸⁷ Şerh hakkında bilgi için bk. Muhammed Kepenek, "Hanefî Bir Âlimin Yarım Kalan Buhârî Şerhi: Kutbüddin El-Halebî'nin El-bedrû'l münîrû's-sârî'si", *Memlûkler Dönemi İlim Geleneği (13.-14. Yüzyıllar)*, ed. Halil Hançabay vd. (İstanbul: University Press, 2023), 229-246.

⁸⁸ Nagihan Emiroğlu-Fatmanur Alibekiroğlu Eren, "Mezhep Faktörünün Muhaddisler Üzerindeki Etkisi (Memlûkler Dönemi-Hanefî-Şâfiî Bağlamında)", *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2019), 444-457.

⁸⁹ Latife Kabaklı Çimen, *Türk Ailesinde Karar Mekanizmaları ve Kadının Rolü* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003), 43-8. Kabaklı Ç.'in bilhassa İbn Battûta'dan (ö. 770/1368-9) aktardığı bilgiler tam da ele aldığımız dönemdeki Türklere dair gözlemlerin aktarılması bakımından önemlidir. Bunlara göre bu dönemde Türk kadınların erkeklerin bulunduğu ortamda rahatlıkla bulunup onlardan kaçmadıklarının belirtilmesi dikkat çekicidir. İbn Battûta'dan karar alma mekanizmalarında kadınların rolü hakkında da bilgiler aktarılmaktadır.

⁹⁰ Arap kültüründeki söz konusu kadın algısı İslam öncesi ve sonrası dönemlerde kayda değer bir değişiklik arz etmez. İslam Peygamberi her ne kadar kendi örneğiyle bunu değiştirmeye çalışsa da yerleşik kültürel kodların onun vefatı sonrasında baskın geldiği anlaşılmaktadır. İslam ile Arap toplumunda kadının kazandığı hukuki haklara rağmen onun bir fitne unsuru olarak algılanması sosyal hayattan mümkün mertebe uzaklaştırılmasını, Cahiliye döneminin mirası olduğu anlaşılan aklının kılığına dair algı da karar mekanizmalarından neredeyse tamamen dışlanmasını beraberinde getirmiştir; bk. Ramazan Altıntaş, "Cahiliye Arap Toplumunda Kadın", *Diyanet İlmî Dergi* 37/1 (2001), 64-5. Önceki dipnotta değindiğimiz üzere İbn Battûta'nın Türk kadınlarının sosyal hayattaki görünürlüğüne yadırgaması buna güzel bir örnektir. Yine makalede yer verdiğimiz İbnü'l-Hâc'ın kadının zorunlu haller dışında evden çıkmamasına dair görüşleri bu bağlamda zikredilebilir.

⁹¹ Ateş kitabının "Kadının Toplumsallaşmasının Aleyhine Rivayetler", "Eğitim ve Öğretimde Kadınları Kısıtlayan Rivayetler", "Ailede ve Yönetimde Kadını Kısıtlayan Rivayetler" şeklinde isimlendirdiği bölümlerinde buna örnek verilebilecek mebzul miktarda rivayeti ele almaktadır; bk. Ali Osman Ateş, *Hadis Temelli Kalıp Yargılarda Kadın* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015).

rivayetlerin şerhleriyle ilgili değildir. Kabaca hicri 9. asırdan sonra telif edilen şerhlerde çokça atıf yapılan -başını Nevevî ve İbn Hacer'in çektiği- belli başlı birkaç şarih söz konusudur. Dolayısıyla geç dönem şerhlerinin içeriği büyük ölçüde bu iki alimin yorumları doğrultusunda şekillenmiş gibi gözükmektedir. Engin'in bulguları bu bağlamda kayda değerdir. Onun Hanefî şarih Ali el-Kârî'nin *Miškâtü'l-Mesâbih*'inin kaynakları üzerinde yaptığı istatistiki incelemenin sonuçlarına göre İbn Hacer'e yapılan atıf sayısı 842 iken Aynî'ye yapılan atıf sayısı 2'de kalmıştır.⁹² Benzer başka çalışmalarla da desteklenmesi halinde bu tablo, hicri 9. asırdan sonra yazılan şerhlerde mezhebi aidiyetten daha ziyade eser karizmasının etkili olduğu çıkarımına imkân tanır.

Sonuç

Şerhlerin Müslümanların düşünce dünyasında tarih boyunca meydana gelen değişimlere ışık tutabileceği tezinden hareketle kaleme aldığımız bu makalenin en temel sonuçlarından biri, şerhlerin bu değişimlerin meydana gelmesinde başat bir role sahip olduğudur. Muteber kabul edilen hadis eserleri üzerine yazılan şerhler her dönemde dinî bilginin, dönemin ve yazarının kabullerine göre yeniden üretilmesini sağlamıştır. Dolayısıyla şerhler, dinî metne yüklenen yeni anlamların Müslümanların düşünce dünyasında yerleşik hale gelmesinde etkili olmuşlardır. Bu durumun tespiti için seçtiğimiz Abdullah b. Ömer rivayetine dair tarih boyunca değişen yorumlar, mahremiyet algısındaki değişimde şerhlerin rolünü ortaya koymaktadır.

Abdullah b. Ömer, Ümmü Sübeyye ve İbnü'l-Kassâr'ın naklettiği rivayetler benzer içeriklere sahip olup, birbirine mahrem olmayan kadın ve erkeklerin Hz. Peygamber zamanında aynı kaptan birlikte abdest aldıklarına delalet etmektedir. Nitekim tâbiin alimi İbn Cüreyc'in rivayetlerden hareketle yaptığı çıkarım bunu destekler. Buhârî'den itibaren bir grubun bu rivayetleri karı-kocaya tahsis etme çabası pek başarılı olmamış çoğunluk tarafından kabul görmemiştir. Rivayetlerde bir mahremiyet ihlali olduğu düşüncesine sahip başka bir grubun yorumu ise belli bir zamandan itibaren çoğunluğun kabulüne mazhar olur. Söz konusu yorum ilk olarak Nevevî'de rastladığımız, rivayetleri hicap emri öncesine hamletme şeklindeki yorumdur. Nevevî öncesi dönemde ne fıkıhçılar ne de şarihlerce açıktan mahremiyet konusuyla ilişkilendirilmeyen rivayet grubu, daha ziyade kullanılmış suyla abdest bağlamında ele alınır. Nevevî ile yaşanan kırılımda yeni yorum hemen kabul görmez. Onun yerleşik hale gelmesi İbn Hacer'in aynı yorumu geliştirmesinden sonraya tekabül eder. Nevevî sonrası az sayıda Hanefî şarihin, rivayetlerde bir mahremiyet ihlali olduğu yorumuna karşı çıktıkları ve erken dönemdeki kabulü devam ettirmeye çalıştıkları görülse de bu etkili olmamıştır. İbn Hacer sonrasında, genel planda rivayetlerin mahremiyetle ilişkilendirilmesi ve özeldede ise bunun hicap öncesine hamledilmesine dair yorumlar, Şâfiî şarihler yanında Mâlikî ve Hanefî olanlarca da benimsenmiştir. Hicap emriyle birlikte yabancı kadın ve erkeklerin bir arada bulunmasının tamamen yasaklandığına dair algının hâkim olması, mahremiyet algısını kökten değiştirmiş gözükmektedir.

Rivayetin şerhinde yaşanan kırılım kadar bu kırılımın neden yaşandığı üzerinde de durulmalıdır. Bu değişimin Memlûkler döneminde yaşanmış olması, tarihî bağlamın göz önünde bulundurulduğu birtakım çıkarımlar yapmaya olanak tanır. Türklerin yönetimde olduğu Memlûkler döneminde Moğol saldırılarının da etkisiyle bölgenin demografisinde değişiklikler meydana gelmiştir. Demografik değişiklikler kültürel karşılaşmaları beraberinde getirir. Söz konusu örnekte bilhassa Arap ve Türk kültürlerindeki farklı kadın algılarının karşı karşıya geldiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde kadınların hem halk hem de iktidar düzeyinde daha görünür

⁹² Sezai Engin, *Şerh ve Şârihin İzini Sürmek* (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2023), 163-165.

olmaları, buna alışık olmayan kesimin mahremiyete dair hassasiyetlerini harekete geçirmiştir. İlgili hadislerin şerhlerinde tam da bu dönemde mahremiyet hassasiyeti yüksek yorumların ortaya çıkması kanaatimizce bununla ilişkilendirilebilir. Bunun daha fazla örnek üzerinden tespiti gerektiğinden bu çalışma konuya girizgâh mahiyetindedir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel. *Kitâbü'l-câmi' li-ulûmi'l-İmâm Ahmed*. Feyyum: Dâru'l-Felâh, 2009.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. 50 Cilt. thk. Şuayb Arnavut vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Altıntaş, Ramazan. "Cahiliye Arap Toplumunda Kadın". *Diyanet İlmî Dergi* 37/1 (2001), 61-86.
- Amitai, Reuven. "The Impact of the Mongols on the History of Syria: Politics, Society, and Culture". *Nomads as Agents of Cultural Change*. ed. Reuven Amitai vd. 228-251. Honolulu: University of Hawaii Press, 2017.
- Ateş, Ali Osman. *Hadis Temelli Kalıp Yargılarda Kadın*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Atmaca, Esra. "Memlüklerde Müslüman Kadın". *Müslüman Kadının Tarihi*. ed. Feyza Betül Köse. 1/133-155. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021.
- Aydın, Osman. "Dönemsel Şartların Rivayet Yorumlamalarına Etkileri ve Bir İkna unsuru Olarak Hadisler". *Hitit İlahiyat Dergisi* 21/1 (2022), 503-532. <https://doi.org/10.14395/hid.1055523>
- Aynî, Bedrüddîn. *Şerhu Sünen*. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1999.
- Aynî, Bedrüddîn. *Umdetü'l-kârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fiker, ts.
- Azimâbâdî. *Avnü'l-Ma'bûd*. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn. *ed-Daavâtü'l-kebir*. 2 Cilt. Kuveyt: Girâs li'n-Neşri ve't-Tevzî, 2009.
- Blecher, Joel. *Said the Prophet of God: Hadith Commentary across a Millennium*. Oakland, CA: University of California Press, 2018.
- Breisach, Ernst. *Tarihyazımı*. İstanbul: YKY, 2018.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *el-Câmiu's-Sahîh*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru't-Tavki'n-Necât, 1422.
- Çetin, Büşra. "İctimâî Bir Hadis Şerhi Örneği Mehmed Ârif Bey ve Binbir Hadis-i Şerif ve Şerhi Adlı Eseri". *Abdülhamid Dönemi Osmanlı Coğrafyasından İslâmî İlimler*. ed. Hidayet Aydar vd. 33-55. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Demirci, Selim. *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum Haçlı ve Moğol Saldırıları Gölgesinde Hadis Âlimleri*. İstanbul: İLEM Yayınları 2020.
- Demirci, Selim. *Sömürge Döneminde Hadis ve Yorum İngiliz İdaresi Gölgesinde Hint Alt Kitası Hadis Âlimleri ve Şerhleri*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024.
- Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünen*. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Ebu'l-Velîd el-Bâcî. *el-Muntekâ*. by.: Matbaatü's-Saâde, 1332.
- El-Eid, N. B. F. B. I.. "Imam Ibn Al-Teen Al-Sifaqsi and his Method in the Problematic Hadith." *Journal of Arts* 1/16 (2020), 123-154. <https://doi.org/10.35696/v1i16.667>
- Emiroğlu, Nagihan-Alibekiroğlu Eren, Fatmanur. "Mezhep Faktörünün Muhaddisler Üzerindeki Etkisi (Memlükler Dönemi-Hanefî-Şâfiî Bağlamında)". *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2019), 444-457.
- Engin, Sezai. *Şerh ve Şârihin İzini Sürmek*. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2023.
- Ensârî, Zekeriyâ. *Minhatü'l-bârî*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd. ts.
- Erman, Uğur. "Mâlikîlerde Hadis Şerh Metodolojisi (Ebü'l-Mutarrif El-Kanâziî ve Tefsîru'l-Muvattâ Adlı Eseri Özelinde)". *Van İlahiyat Dergisi* 12/20 (2024), 74-91. <https://doi.org/10.54893/vanid.1442727>
- Gökçe, Ferhat. "Memlükler Dönemi Hadis Literatürü Üzerine Bazı Değerlendirmeler". *İslam Tetkikleri Dergisi* 11/2 (2021), 439-475. <https://doi.org/10.26650/iuitd.2021.689915>
- Gürler, Kadir. "Kadının Yöneticiliği Meselesi, Bir Hadisin Okunuşu ve Eleştirisi". *Dini Araştırmalar* 4/11 (2001), 67-94.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed. *Meâlimü's-Sünen*. thk. Muhammed Râğîb et-Tabbâh. Halep: Matbaatu'l-İlmiyye, 1932.
- Hughes, Aaron. "Presenting The Past: The Genre Of Commentary In Theoretical Perspective". *Method & Theory in the Study of Religion* 15/ 2 (2003), 148-168. <https://doi.org/10.1163/157006803765218227>
- Hitti, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2020.

- İrâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn-Ebû Zür'a Veliyyüddîn İbnü'l-İrâkî. *Tarhu't-tesvîb*. 7 Cilt. İskenderiye: Dâru İbnî'l-Cevzî, 1438.
- İbn Abdilber. *el-İstizkâr*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- İbn Abdilber. *et-Temhîd*. 24 Cilt. thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevi vd. Rabat: Vezâretü Umûmi'l-Evkaf, 1387.
- İbn Battâl, Ebü'l-Hasen Alî b. Halef. *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 10 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Fethu'l-bârî*. 13 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Selefiyye, 1390.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed. *Sahîh*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk. *Sahîh*. 2 Cilt. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2003.
- İbnü'l-Arabî, Ebu Bekr. *el-Mesâlik fî şerhi Muvatta'*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2007.
- İbnü'l-Demâmîni, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Ebî Bekr. *Mesâbihu'l-Cami'*. 10 Cilt. Şam: Dâru'n-Nevâdir, 2009.
- İbnü'l-Esir, İzzüddîn Alî b. Muhammed. *Üsdü'l-gâbe*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- İbnü'l-Hâc, el-Abderî. *el-Medhal*. 4 Cilt. Kahire: Dâru't-Turâs, 1981.
- İbnü'l-Kassâr, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer. *Kitâbu uyûni'l-edille*. 3 Cilt. thk. Abdülhamîd b. Sa'd. Riyad: y.y., 2006.
- İbn Mâce. *Sünen*. 5 Cilt. thk. Şuayb Arnaût. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-A'lemiyeye, 2009.
- İbnü'l-Mülakkin, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî. *et-Tavdîh*. 36 Cilt. Şam: Dâru'n-Nevâdir, 2008.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. 8 Cilt. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- İbn Raslan. *Şerhu Süneni Ebi Dâvud*. 20 Cilt. Feyyum: Dâru'-Felâh, 2016.
- İbn Receb el-Hanbelî. *Fethu'l-bârî*. 9 Cilt. thk. Mahmûd b. Şa'bân v.d. Medine: Mektebetü'l-Gurabâ el-Eseriyye, 1996.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed. *el-Beyân ve't-tahsil*. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1988.
- İstek, Gülşen. "Câriyelikten Sultanlığa: Secerüddür (ö.1250)". *Hanım Efendi: Tarihte İz Bırakan Kadınlar Ve Toplumsal Aktör Olarak Kadın*. ed. Emrah İstek. 43-77. İstanbul: Beyan Yayınları, 2021.
- Leknevî, Abdülhay. *et-Ta'liku'l-mümecced*. 3 Cilt. Şam: Dâru'l-Kalem, 2005.
- Kabaklı Çimen, Latife. *Türk Ailesinde Karar Mekanizmaları ve Kadının Rolü*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ. *İkmâlü'l-Mu'lim*. 8 Cilt. İskenderiye: Dâru'l-Vefâ, 1998.
- Kanâzî, Ebü'l-Mutarri. *Tefsîru'l-Muvatta'*. 2 Cilt. Doha: Dâru'n-Nevâdir, 2008.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *İrşâdü's-sârî*. 10 Cilt. Bulak: Matbaatu'l-Kubra, 1323.
- Kepepek, Muhammed. "Hanefî Bir Âlimin Yarım Kalan Buhârî Şerhi: Kutbüddîn el-Halebî'nin el-Bedrû'l-Münîrû's-Sârî'si". *Memlûkler Dönemi İlim Geleneği (13.-14. Yüzyıllar)*. ed. Halil Hançabay vd., 229-246. İstanbul: University Press, 2023.
- Kırbaçoğlu, Mehmet Hayri. *Sünneti Çağa Taşımak Sünnet ve Hadisi Anlama ve Yorumlamada Yöntem*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf. *el-Kevâkibü'd-derâri*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1981.
- Mâlik b. Enes. *Muvatta' (Ebu Mus'ab rivayeti)*. 2 Cilt. thk. Beşşâr Avvâd vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1991.
- Mâlik b. Enes. *Muvatta' (Şeybânî rivayeti)*. thk. Abdülvehhâb Abdüllatif. Kahire: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1979.
- Mâlik b. Enes. *Muvatta' (Yahya Rivayeti)*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1985.
- Mâverdi, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed. *Kitâbü hâvi'l-kebîr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Moğultay b. Kılıç. *Şerhu Süneni İbn Mâce*. 5 Cilt. Dekahliye: Dâru İbn Abbas, 2007.
- Müzenî, Ebû İbrâhîm İsmâil b. Yahyâ. *Kitâbü muhtasari'l-Müzenî*. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Medâric, 2019.

- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref. *Kitâbü'l-İcaz fi Şerhi Sünen-i Ebi Dâvud*. Amman: Dâru'l-Eseriyye, 2007.
- Özen, Şükrü. "İbnü'l-Kassâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/104-105. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Özkan, Halit vd. "Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahih'i Üzerine Yazılmış Şerhler". *Hadis Şerh Literatürü*. 2 Cilt. ed. Mustafa Macit Karagözoğlu. 1/169-313. İstanbul: İFAV Yayınları, 2020.
- Molla Gürânî, Şemseddin Ahmed b. İsmâil. *el-Kevserü'l-cârî*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 2008.
- San'ânî, Abdürrezzâk. *el-Musannef*. Kahire: Dâru't-Ta'sîl, 2013.
- Sehârenpûrî, Halil Ahmed. *Bezlü'l-mechûd*. 4 Cilt. Azamgarh: Merkezu's-Şeyh Ebi'l-Hasan, 2006.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebi Bekr. *Mirkâtü's-su'ûd ila Süneni Ebî Davûd*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- Şîrâzî, Ebû İshak. *el-Mühezzeb*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer. *Şerhu meâni'l-âsâr*. 5. Cilt. thk. Muhammed Zehra en-Neccâr-Muhammed Seyid Câd el-Hakk. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1994.
- Türcan, Zişan. "Hadis Şerhçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/16 (2009), 101-133.
- Türcan, Zişan. *Hadis Şerh Geleneği*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Türcan, Zişan. "Osmanlı Dönemi Hadis Şerhlerinin Şerh Literatürü İçindeki Yeri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 21 (2013), 143-164.
- Yiğit, İsmail. "Memlükler Zamanında (1250-1517) Kadın". *Diyanet İlmî Dergi* 40/2 (2004), 131-144.
- Yusufefendizâde, Abdullah Hilmi. *Necâh'l-kârî li-Sahîhi'l-Buhârî*. 31 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.
- Zürkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâkî. *Şerhu'l-Muvatta'*. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2003.